

ПРИЈЕПОЉЕ — ВЕЛИКИ И ТУЖНИ ДАНИ БРИГАДЕ

ОД 29. НОВЕМБРА ДО 4. ДЕЦЕМБРА 1943.

О Пријеполу и војно-политичкој ситуацији у њему и његовој околини у време кад је тамо стигла 1. шумадијска бригада овде ће бити нешто више речи. То је неопходно за разумевање свега онога што ће се убрзо догодити, а што је имало битног утицаја на бригаду.

Пријеполје је са свих страна опкољено високим брдима. Лим тече са његове западне стране, дубоким кањоном, између Соколице, на десној, и Градине, на левој обали. Низводно, десном његовом обалом, протеже се уска долина, дуга око 1000 м, а завршава се ширином око 300 м, на реци Милешевки. Од леве обале Лима стрмо се уздиже Градина (триг. 1023), а на обе обале и Милешевке дижу се брда са преко 800 м надморске висине.

Град је велика раскрсница на најважнијем правцу између Србије и Црне Горе. У самом граду по један мост премошћује Лим и Милешевку. Из Пријеполја воде бољи путеви ка Бистрици, Сјеници, Бијелом Пољу и Пљевљима, и више споредних ка околним селима, међу којима је најважнији пут ка Ивану и Љиљцима.

Сам град на десној обали Лима делио се на три дела: Шарампов, центар града и Вакуф. Шарампов је између Лима Соколице и Кошевина. Он се своди на једну улицу од моста до Ковачког потока, дужине око 250 м. Са обе стране улице је по ред кућа са нешто залеђа. Од обале Лима до подножја Кошевина има око 50 м. Тим делом доминира цамија, са чијег се ми-

нарета може тући свака тачка околo. Центар града је доста шири и пружа се од Ковачког потока до реке Милешевке. Улице су уске, кривудае и са турском калдрмом. Зграде и дворишта обично су ограђени високим зидовима. Вакуф је део града на десној обали Милешевке.

Трећи батаљон био је смештен у Шарампову, на око 100 м од моста на Лиму према центру града. Штаб батаљона и 1. чета били су у мејтефу (муслиманској основној школи), а 2. и 3. чета у двама приватним кућама, у главној улици. Дворишта мејтефа и џамије су се додиривали. Зграде су биле за оне прилике погодне за смештај, али не и за одбрану.

Штаб бригаде, с агитпропом и куририма, смештен је поред 3. батаљона, у једној кући ближе центру града, која је мало увучена од улице ка брду, са двориштем ограђеним високим каменим зидом, са две капије, једном према главној улици, другом према брду.

Из Шарампова се преко гвозденог моста прелазило на леву обалу. Лима. Мост је био припремљен за рушење, а обезбеђивало га је 5 етражара из посадне чете Команде места. Њихова се стражара налазила на десној обали, испред улаза на мост, поред армирано-бетонског бункера, који су раније изградили Италијани.

Мост се ослањао на леву обалу, низводно од ушћа Пајевића потока. Око 100 метара узводно од њега, између пута за Коловрат и лодножја Градине, налазила се зграда болнице, чија је дужа страна паралелна са путем. Пре Коловрата пут се провлачи између стрмо засечене стране и леве обале Лима. Стрма падина Градине почињала је од задњег зида болнице и била је обрасла ретким шибљем.²⁶⁴

²⁶⁴ Болничка зграда је била стара, са приземљем и спратом. Зидови су јој били од гранитних стена, извађених у Градини. Зграду је подигла Аустро-Угарска, 1882—1887. године, за касарну, па је, као таква, служила аустро-угарској, српској и југословенској војсци. Године 1929, Пријепоље је припало Зетској бановини, гарнизон је укинут, а зграда адаптирана за бановинску болницу. У зграду је уведена вода и дограђен део на задњој страни са санитарјама. Септембра 1943, НОВЈ ју је користила као касарну.

На спрату је био смеппген 1. а у приземљу 2. батаљон, с тим што еу штаб и курири 2. батаљона били у дрвеној бараци, поред болнице. Обала Лима и темељ болнице налазили су се скоро у истом нивоу. Лева обала Лима имала је два нивоа, ниво воде и нешто више суви плато дужине око 50 м. Оба су премошћена мостом ослоњеним на обалу која их је надвишавала.

Десетак метара узводно од болнице налазила се дрвена барака, са два већа одељења, у којима су били болничка кухиња и вешерница. За 1. и 2. батаљон, храна се кувала у пољској кухињи, са два казана поред те зграде.

Између болнице и баракe, мало увучена у падину Градине, налазила се мртвачница, слична бункеру. На зиду према Лиму имала је врата, а поред њих један отвор величине пушкарнице. Служила је, углавном, као подрум и хладњача. Између ње и болничке зграде био је прокопан јарак којим је отицала вода у пропуст испод пута, односно у Лим.

Од болнице низводно, на око 80 метара, са Градине се уливао у Лим Пајевиха поток, чије је корито имало више преградних зидова — каскада. Још толико даље налазила се зграда гимназије, у којој је била смештена група за рушење моста из пионирског вода пратеће чете 2. пролетерске бригаде, са око 200 разоружаних италијанских војника, који су после капитулације Италије одбили да се боре против Немачке.

Интендантско и санитетско одељење 1. шумадиске бригаде и неколико рањеника били су смештени у Сељашници, са позадинским јединицама 2. пролетерске дивизије и бригаде. Радио-телеграфиста Милан Дружић био је са штабом 2. пролетерске дивизије.

Зграда је била дугачка око 25 ш, а широка 7 м. У приземљу је имала велику просторију, са 16 болесничких кревета и три мање просторије; исто толико просторија и у истом распореду било је на спрату. Главни улаз, скоро на средини зграде, био је окренут Лиму и затварао се двокрилним вратима. Споредни улаз био је на задњој страни, наспрам главног. Из заједничког хвдника између улаза дрвеним степеницама се излазило на спрат. Прозори на згради били су мањих димензија, а они према Лиму имали су металне решетке.

Остале јединице у рејону Пријепоља овако су биле размештене:

— штаб 2. пролетерске дивизије, са приштапским и позадинским јединицама и позадинским јединицама 2. пролетерске бригаде у Сељашњици; штаб 2. пролетерске бригаде у Коловрату, са 1. и 2. батаљоном на десној обали Лима, где су држали мостобран на линији: Ивање—Кошевине—р. Милешевка; њен 3. и 4. били су на левој обали Лима, на линији Градина—Ратајска, а чета тенкова и група за рушење мостова на Лиму и Милешевки код мостова предвиђених за рушење;

— артиљеријски дивизион (2. пролетерске дивизије), без једне батерије, у рејону Чадиње—Градина;

— Команда места и посадна чета, јачине 20 бораца, у центру града, где је био и штаб Милешевског (Пријепољског) одреда, са једним водом бораца. (Одред је имао две чете, око 120 бораца, које су се налазиле у Тоцима).

После митинга, 29. новембра, командант 2. ударног корпуса одржао је састанак у штабу 2. пролетерске дивизије, коме су присуствовали командант, политички комесар и начелник штаба 2. пролетерске дивизије, командант и политички комесар 2. пролетерске бригаде, чланови Покрајинског комитета и Главног штаба Србије, група војних и политичких руководиља која је с њима дошла из Србије, и штаб 1. шумадијске бригаде — командант, политички комесар и њихови заменици.

Начелник штаба 2. пролетерске дивизије информисао их је о ситуацији у зони одбране дивизије. Потом је приређена заједничка вечера. После вечере командант бригаде је саопштио члановима штаба бригаде да ће, са политичким комесаром, отићи сутра у штаб Корпуса. Њихове дужности, у њиховом одсуству, преузеће заменици и начелник штаба.²⁶⁵

²⁶⁵ Командант, политички комесар и Славко Ристић преноћили су у Сељашњици, а 30. новембра, са командантом корпуса, члановима Покрајинског комитета и Главног штаба Србије и групом војних и политичких руководиља, отишли у штаб корпуса, у Пљевља.

Командант и политички комесар бригаде ишли су у штаб 2. корпуса да команданта корпуса детаљније информишу о стању у Србији и да у Пљевљима припреме смештај и преоружање бригаде. Било је предвиђено да се бригада у Пљевља пребаци 1. децембра, а потом да један број командира чета и команданата батаљона пође на курс при штабу 2. корпуса.

*Пљевља, децембар 1943. Љубинка Милосављевић, члан По-
крајинског комитета Србије и Мома Марковић, политички
комесар Главног штаба Србије*

Када је после вечере одлазио из штаба 2. пролетерске дивизије, заменик команданта 1. шумадијске бригаде, Милош Дудић, Сувоборад упитао је команданта дивизије:

„Какви су задаци 1. шумадијске бригаде у Пријеполу?”

„Само стража за непосредно обезбеђење”, одговорио му је он.

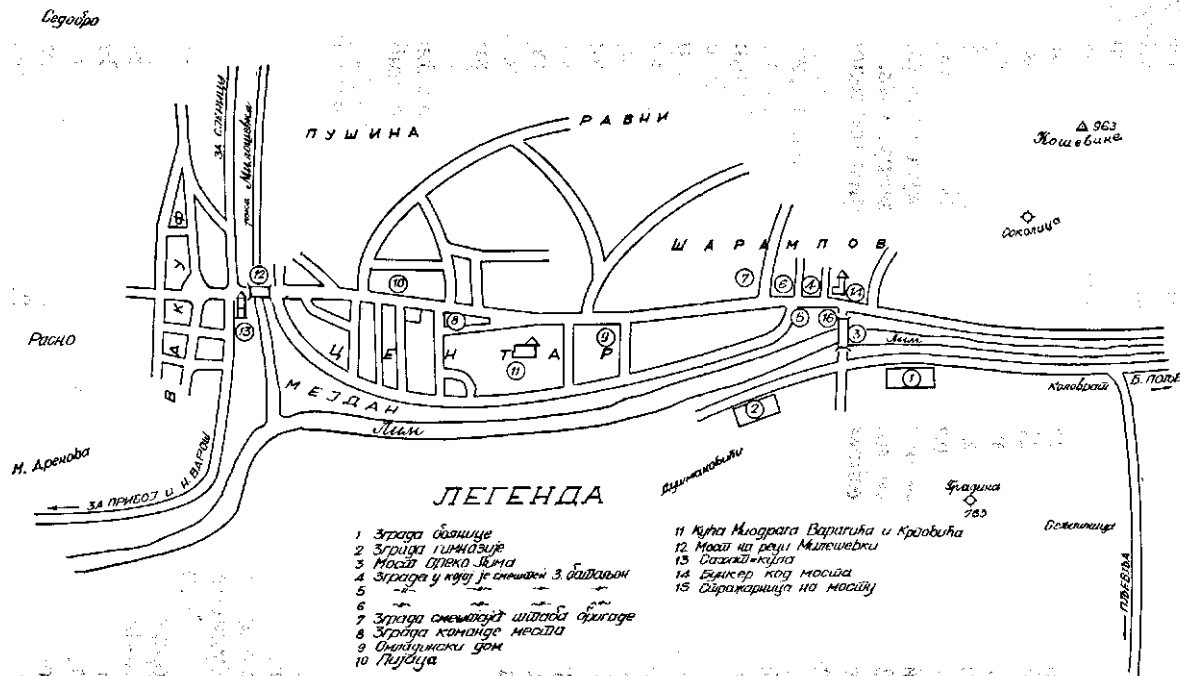
Пребацавање 1. шумадијске бригаде у Пљевља није извршено. У Пљевљима је 1. децембра одржан помен борцима погинулим у нападу на Пљевља 1941.

године, па је њено пребацивање одложено за 2. децембар, али је сутрадан пао снег па камиони нису могли да га савладају и дођу до Пријепоља. Зато је одлучено да се бригада преоружа у Пријепољу, где ће јој се дотурити наоружање и опрема. Међутим, до 4. децембра није добила ништа од наоружања и опреме. Од 29. новембра до 4. децембра њене су се јединице углавном одмарале после напорног марша од Шумадије до Пријепоља. Прва два дана су се припремале за пребацивање у Пљевља, али, кад до тога није дошло, почела се парити одећа и темељитије поправљати лична опрема. По наређењу штаба 2. корпуса, 2. децембра је упућено 13 војних руководилаца на курс при штабу корпуса, па је у бригади остао мали број старешина.²⁶⁶ Са њима су пошли интендант бригаде, Петар Владетић, лекар бригаде, др Мира Врабич, и радиотелеграфиста Милан Дружић. У бригади су одржани састанци партијских ћелија, актива СКОЈ-а и четне конференције. Сем тога, борци су на састанцима припремани како да се односе и понашају према становницима у граду.

Политички комесар 3. батаљона поделио је борцима око 50 пари опанака, а у радионицама 2. пролетерске дивизије поправљана је одећа и обућа. Вршене су и припреме за пријем наоружања и друге опреме која је, према новој одлуци, требало да буде дотурена у Пријепоље. Ватаљони су стражама обезбеђивали само зграде у којима су били смештени.

²⁶⁶ ЦЈтаб корпуса је, актом бр. 245, од 2. 12. 1943, поставио Светолика Лазаревића за комесара официрске школе (Архив В.И.И. К-399, рег. бр. 14/2). На курс су упућени: Реља Полић и Михаило Гавриловић, команданти 1. и 3. батаљона; Милорад Милошевић, Раденко Мандић и Божидар Тодоровић, заменици команданта 1, 2. и 3. батаљона; Ђорђе Нешић, Драгомир Новић и Петар Јокић и Радош Каплеровић командири водова. Имена осталих нису утврђена. У јединицама су остали: у 1. батаљону — политички комесар Милан Матијашевић и његов заменик Јанко Врабич; у 2. батаљону — командант Ранислав Миливојевић, политички комесар Тома Бреуљ и заменик политичког комесара Драгољуб Рађеновић; у 3. батаљону — политички комесар Мирослав Јовановић и његов заменик Лазар Љубоја. У штабу бригаде — заменик команданта Милош Дудић, заменик политичког комесара Слободан Крстић, в.д. или вршилац дужности начелника штаба Наум Зафировски. Сутрадан им се прикључио и Милосав Милосављевић.

ПЛАН ПРИЈЕПОЉА и распоред објеката и једшшца 4. децембра 1943. године

У јединицама бригаде владало је изузетно расположење. Код бораца се примећивала растерећеност и опуштање. Били су убеђени да су најтежи дани прошли. Певало се и веселило уз музику Драгутина Караклајића, Миленка Михаића, Драгослава Динића и Николе Добричића. Пријепоље је на борце остављало утисак мирнодопског гарнизона. Није се запажала нека повећана борбена готовост или безбедност јединица, иако су непријатељски положаји били надвишавајући и на око 10 км од града. Улицама су се кретали борци 2. пролетерске дивизије, добро наоружани, у новим војничким оделима, тако да су својим изгледом импресионирали Шумадинце.

После капитулације Италије, један део италијанских јединица добровољно је прешао на страну НОВЈ и почео борбу против Немаца. Војници који су одбили да се боре разоружани су и имали су статус ратних заробљеника слободњака. Логори за њих нису били организовани, па су се слободно кретали и често удаљавали из места боравишта. Појединачно и у мањим групама лутали су градом, а у град су долазили и заробљеници из других гарнизона. Било је основних сумњи да је неке од њих користила немачка обавештајна служба. Улицама су често, без стварне и борбене потребе, пролазили мали тенкови италијанске производње.

Јединице 2. пролетерске дивизије, посебно 2. пролетерска бригада, развиле су, крајем новембра, врло жив и обиман културно-забавни рад у граду и околним селима. Борци и старешине су масовно одлазили на сеоска села и игранке или су сами организовали приредбе, на којима су се задржавали и после пола ноћи. То је умањивало борбену готовост и слабило будност и безбедност јединица.

У част 1. шумадијске бригаде, 1. децембра увече одржана је приредба у Омладинском дому у Пријепољу. Екипе четири батаљона 2. пролетерске бригаде наступиле су са својим најбољим тачкама. Сем бораца 1. шумадијске, приредби су писуствовали и бооци осталих јединица и мештани из града и околине. Дошли су чак и борци 1. и 2. батаљона 2. пролетерске,

који су иначе држали ретко поседнуте положаје у регионима Ивања и Кошевине. Приредба је настављена игранком и веселјем које је трајало до после пола ноћи. По повратку са приредбе, борцима 3. батаљона било је сумњиво што се много жена са ферецама у то време кретало улицама. Кад је политички комесар батаљона упитао борце који су се спремали за спавање, шта мисле о приредби, борац Станмир Бркић му је одговорио: „Добра је приредба, друже комесаре, али је много жена са ферецама ноћас на улицама, па не знам да ли су то неки верски обичаји?” Комесар је то схватио као шалу и на томе се завршило.

Стицајем околности, у време доласка 1. шумадијске бригаде, у Пријепољу су били Главни штаб Србије и штаб 2. пролетерске дивизије, а све јединице и цела та територија у надлежности, односно под командом, штаба 2. ударног корпуса, који је био у Пљевљима. У ствари, сва та три штаба били су, на одређен начин, претпостављени штабу 1. шумадијске бригаде. Бригада је дошла у Пријепоље под командом ГШ Србије. Уласком у одбрамбену зону 2. пролетерске дивизије, тј. 2. ударног корпуса, који су је прихватили по наређењу Врховног штаба, она је, као и свака друга јединица у њиховој зони одбране, била дужна да им се оперативно потчини, без обзира на друге околности.²⁶⁷ О уласку бригаде у састав 2. пролетерске дивизије много се говорило већ од поласка из Шумадије. Штаб 2. пролетерске дивизије први пут је писмено издао задатак 1. шумадијској бригади, као и бригадама у свом саставу, тек 10. децембра, у Челебићима. Према пронађеним документима, од 29. новембра до 10. децембра тај штаб је издавао писмена наређења само 3. санџачкој бригади. Вероватно да је наређења шта-

²⁶⁷ Око питања коме је 1. шумадијска бригада била потчињена док је у Пријепољу, дилеме не би требало да буде. Команданти 2. ударног корпуса и 2. пролетерске дивизије јавно су манифестовали прихватање бригаде, обезбедили јој смештај, исхрану и старали се о другим потребама. Пошто се налазила у њиховој оперативној зони, то им је оперативно била и потчињена, а у таквом односу продужила је борбена дејства и после 4. децембра.

бовима бригада у непосредном контакту, издавао усмено, што би важило и за 1. шумадијску бригаду. Према сећању политичког комесара Главног штаба, 1. шумадијска бригада није улазила у састав 2. пролетерске дивизије, мада је дејствовала под његовом командом. Командант 2. пролетерске дивизије, упитан после догађаја од 4. децембра које су му јединице разбијене, одговорио је: „Шумадијска бригада“. И тек потом наводио остале јединице.

Из свега се може закључити да надлежност командовања бригадом није била јасно регулисана, али и то да њен штаб није био самосталан у одлучивању.

Штаб 2. пролетерске дивизије није рачунао на борбену употребу 1. шумадијске бригаде у рејону Пријепоља, нити је процењивао да ће до тога уопште доћи. Зато јој није ни дао никакав борбени задатак, па је није ни попунио муницијом нити је обавештавао о променама у борбеној ситуацији и намерама непријатеља. Њен је основни задатак био да се, под заштитом 2. пролетерске дивизије, одмори, припреми за преоружање и да се непосредно обезбеђује.

ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА ДИВИЗИЈА У САНЦАКУ

По наређењу Врховног штаба, 2. пролетерска дивизија кренула је 21. августа 1943. из источне Босне за Санцак и 3. септембра, преко Јахорине, избила на Дрину.

Почетак септембра донео је крупне војво-политичке промене. Савезници су се 2. септембра искрцали у Калабрији, а 8. септембра безусловно је капитулирала фашистичка Италија. Зато је 2. пролетерска дивизија журила да у Санцаку и Црној Гори пре Немаца разоружа тамошње италијанске јединице.

Врховни штаб је 5. септембра наредио припреме, а 13. септембра формирање 2. корпуса,²⁶⁸ у чији су

²⁶⁸ Ј. Вукотић, „Друга пролетерска дивизија“, стр. 287; у Војној енциклопедији, том 2, стр. 628, пише да је 2. ударни корпус формиран 10. IX 1943.

састав ушли: 2. пролетерска (2. пролетерска, 2. далматинска и 3. санџачка бригада) и 3. ударна дивизија (4. и 5. пролетерска и 10. херцеговачка бригада) и НОП одреди Црне Горе, Санџака и Херцеговине. Корпус је имао задатак да ослободи Црну Гору, Санџак и Херцеговину, да проведе мобилизацију нових бораца и формира нове јединице, да се повеже са партизанским јединицама Србије и припреми дејства у том правцу.

Немци су у Санџаку разоружали део италијанских јединица, а у Пљевљима оставили наоружано око 800 италијанских фашиста. У исто време, наоружали су око 400 припадника муслиманске милиције.

Друга пролетерска дивизија ослободила је Пљевља 22, Пријепоље 25, а Бијело Поље 29/30. септембра. У Пљевљима су заплењена велика складишта оружја, војне опреме и хране. Формирани су Бјелоољски, Пљеваљеки, Пријепољски (Милешевски) и Нововарошки одред.²⁶⁹

Четници су јаким снагама, 2/3. октобра, кренули у напад од Нове Вароши у правцу Пријепоља, али их је 2. пролетерска дивизија разбила и одбацила.

Од 28. октобра штаб 2. пролетерске дивизије налазио се у Пријепољу. У Пљевљима се сместио штаб 2. корпуса, органи, уетанове и руководства антифашистичких организација Санџака. О војно-политичкој ситуацији, код 2. пролетерске дивизије, у првој половини новембра Јово Вукотић пише:

„... У последње време против 2. дивизије се активирала и муслиманска милиција са ширег подручја Сјенице (с. Комарани), која је своје снаге претежно оријентисала на правце Сјеница—Пријепоље и Сјеница—Бродарево.

Према прикупљеним подацима, у Сјеници су се налазиле јаче немачке снаге мешовитог састава (пешадија, артиљерија, тенкови и др.), са муслиманском милицијом, чија борбена вредност, без подршке Немаца, није била на висини. Ужу одбрану Сјенице организовали су Немци на линији Лупоглав—Радишића брдо, а спољну муслиманска милиција.

Да би заузели Пријепоље и Бродарево, обезбедили ибарску долину и извршили што масовнију мобилизацију Муслимана, Немци и муслиманска милиција су се гру-

²⁶⁹ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 38.

писали на простору с. Урсуне—Кладница—Сјеница. Штаб 2. пролетерске дивизије је располагао подацима да је Немцима у Сјеници дошло појачање из Новог Пазара, од око 100 камиона пешадије, да су за борбу против 2. пролетерске дивизије оријентисали главне снаге на правцу Сјеница—Пријепоље, а помоћне у правцу Бродарева".²⁷⁰

У два маха, 14/15. и 16/17. новембра, 2. пролетерска дивизија је покушала да одбаци Немце и муслиманску милицију ка Сјеници (други пут ојачана 4. бригадом 5. дивизије), али није успела. Око 4.000 непријатељских војника извршило је противнапад, уз подршку тенкова и артиљерије, и избило на Каћево, где су се утврдили и поставили чак и жичане препреке.

Штабови 2. пролетерске и 5. дивизије одржали су 17. новембра састанак и известили штаб корпуса:

„3. — По нашем мишљењу намера је непријатеља да узме Пријепоље и зато се он упорно држао на положајима Каћево, иако је био нападан дуж целе комуникације више пута и то енергично. Непријатељу пристижу појачања од Сјенице у људству и тенковима. По извештајима, само су Немци”.

Оцењујући ситуацију озбиљном, предложили су да се Пријепоље не брани (јер су наше снаге на задњим положајима”), да се осигура правац према Пљевљима и да једна дивизија дејствује у бок непријатељу.²⁷¹

Штаб 2. пролетерске дивизије издао је 18. новембра наређење да се снаге прегрупишу на левој обали Лима, са главним циљем одбране Пљеваља. Тог дана и он је из Пријепоља прешао у Сељашнице. То је последње писмено борбено наређење тог штаба пре 4. децембра па се зато цитира у дужем изводу:

„1. II пролетерска бригада сместиће се на просторију између Сељашнице и реке Миоске, држећи један батаљон у с. Чадиње. Овај батаљон ће одржавати везу

²⁷⁰ Ј. Вукотић, н.д., стр. 303.

²⁷¹ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 69. Пријепоље се из правца Сјенице брани на линији Аљиновићи—Караула—пл. Јадовник. Последња линија одбране је Каћево—Гвозд—Сопотница. Кад су те линије пале, положаји 2. пролетерске дивизије остали су на задњим нагибима земљишта.

са Крајишким батаљоном у с. Душманићи. Штаб ове бригаде узеће под команду два брдска топа 75 тгп и поставити на најпогодније место, како би могао тући непријатељске положаје на десној обали реке Лима у случају да непријатељ упадне у Пријепоље.

У случају да непријатељ пође од Каћева ка Пријепољу, штаб бригаде ће организовати рушење мостова на путу Пријепоље—Милешевска река и рушење самог моста на Лиму у Пријепољу.

IV крајишка бригада има свој један батаљон на положају Кошевина. Са овим батаљоном штаб бригаде ће одржавати чврсту везу, како би био обавештен на време о непријатељском продору од Каћева.

Ова бригада (2. пролетерска — И. Ђ.) ће држати једну чету у Пријепољу, која ће давати патроле до манастира Милешево и поставити осматраче код телефона, који се налази у близини срушеног моста на реци Милешевки. Такође давати патроле уз десну обалу Лима до с. Дивци...

4. — Све јединице имају заузети овај распоред до 6 часова изјутра 18. о.м. Сви штабови бригаде успоставиће телефонску везу са Штабом дивизије, који ће се налазити у с. Сељашници".²⁷²

На основу тог наређења, штаб 2. пролетерске бригаде издао је писмено наређење батаљонима: 1. батаљону да поседне рејон Чадиња, а 2. батаљону да две чете распореди на простору Сељашнице, а једну у Пријепољу, и да успостави везу са објавницом у рејону манастира Милешева и са батаљоном Крајишке бригаде на Кошевинама, а патроле да шаље „обалом Лима у правцу с. Диваца." Пошто су одређени задаци осталим јединицама, на крају је дата ова напомена: „Пошто други батаљон није стигао то ће први батаљон упутити једну чету у Пријепоље, са истим задатком. По доласку 2. батаљона неће бити смењивања".²⁷³

Два дана касније, 20. новембра у 18. часова, извештен је штаб 2. корпуса да су бригаде овако распоредене: 2. пролетерска од Пријепоља до р. Миоске, 2. далматинска од р. Миоске до Крушева, 3. санџачка на сектору Бродарева и 4. крајишка са две чете на Кошевини и једном у Душманићима, и са два батаљона на

²⁷² Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 70.

²⁷³ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 71.

просторији Расно—Дренова.²⁷⁴ НепријатС-љ је у то време утврђивао линију Каћево—Косатица, извиђао у правцу манастира Милешева и привлачио нове снаге. Немци су 22. новембра, у 7 часова, демонстративно упали у Бродарево, а увече се повукли под притиском 3. санџачке бригаде, па је линија додира јединица 2. пролетерске дивизите са непријатељем *остала* Нова Варош—манастир Милешево—Страњани.

Новембар 1943. године пред почетак 5. иепрмјатељске офанзиве. Борци 2. пролетерске бригаде са Италијанима-партизанима-посадом тенковске чете у Пријепољу

На тражење штаба дивизије, италијанске дивизије „Венеција“ и „Тауринензе“ повучене су, 24. новембра, ради реорганизације, са сектора Пријепоље—Бродарево—Сјеница у рејон Пљеваља. Тамо су заузеле следећи распоред: „Венеција“ у рејону Бољанићи—Метаљка—Чајнице,²⁷⁵ „Тауринензе“ у рејону Косатица—

²⁷⁴ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 72.

²⁷⁵ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 76 и 77. Дивизија „Венеција“, пошто је прешла на страну НОВЈ, 10. октобра, реорганизована је у пет бригада. Расформирана је 2. децембра и њеним људством је попуњена дивизија „Гарибалди“.

Глибаћи Бобово—Колијевка, а артиљерија и моторизација обе дивизије у рејону Пљеваља.

За обезбеђење реорганизације тих дивизија, по наређењу штаба корпуса, извучена је из борбеног поретка 2. пролетерске дивизије 2. далматинска бригада и пребачена 27. новембра у Бољаниће, где је затворила правац Чајниче—Пљевља.

ПОДАЦИ О НЕПРИЈАТЕЉУ И РАСПОРЕД 2. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

• Иако релативно млада и неискусна, војнообавештајна служба је прикупила важне податке о снази, распореду и намерама непријатеља са сјеничког подручја. Од 9. новембра, када је код Милошевог дола заробљен један немачки војник који је први наговестио прикупљање Немаца око Сјенице до 30. новембра, када је штаб 2. дивизије доставио један од последњих обавештајних извештаја штабу корпуса, обавештајни органи су непрекидно упозоравали на концентрацију непријатеља око Сјенице.

Немац заробљен код Милошевог дола изјавио је да су у Сјеницу, коју је држала немачка посада јачине око 200 људи, последњих дана дошла три батаљона, сваки јачине по 800 људи, ради борбе против партизана. У њима је најмање правих Немаца. Наоружани су пушкама, пишкомитраљезима, тешким (митраљезима и имају 18 бацача. Осталог наоружања немају. Дошли су камионима од Новог Пазара.²⁷⁶

У извештају начелника обавештајног центра Николе Божанића, који је доетањен штабу корпуса 16. новембра, пише да су Немци носиоци напада од Сјенице. Они су мобилисали муслиманску милицију, а циљ им је да овладају ослобођеном територијом. Напад ће усмерити у три правца: ка Новој Вароши, Пријеполу и Бродареву. У њему ће учествовати 2.000 немачких војника и 2.000 припадника муслиманске ми-

²⁷⁸ Архив ВИИ, К-391-А, рег. број 7/1—8.

лиције, са 5 до 6 топова, неколико средњих тенкова, већим бројем бацача и осталог пешадијског наоружања.

Напади Немаца из Сјенице довели су до оживљавања и појаве четника око Нове Вароши, Штиткова, Кокиног Брода и Косатице.²⁷⁷

У Бродареву је 22. новембра заробљен један италијански наредник, који је изјавио да је чуо да је у Сјеницу дошла једна планинска дивизија, која је учествовала у борбама у Албанији, и да су два њена баталјона већ кренула ка Пријепољу, са задатком да лагано наступају и чисте терен. Циљ је те дивизије да овлада Лимском долином, обезбеди комуникације од Црне Горе према северу и уништи италијанску дивизију „Венецију”. Он је са још једним ухваћеним Италијаном, био упућен да позове италијанске официре и војнике да се предају Немцима.²⁷⁸

Изјава тог наредника била је тачна. Радило се о 1. брдској дивизији, која је између 18. и 28. новембра са главнином стигла у Сјеницу, а до 2. децембра већ је изашала на полазне положаје. Између њеног штаба и четника Драже Михаиловића утаначена је, 24. новембра, сарадња у предстојећој операцији.

Намере непријатеља испољавале су се у све већој и дрскијој извиђачкој активности и учесталим нападима.

Из Сјенице су 26. октобра у Нову Варош дошла два Муслимана, који су обавештајном официру 4. крајишке бригаде Милу Давидовићу изјавили да је у Сјеницу и околину око 15.000 немачких војника дошло из Грчке, преко Рашке и Новог Пазара. Према оном што су они утврдили, од наоружања имају 4 тенка (упућени су према Пријепољу и Бијелом Пољу), 2 борна кола (једна у Сјеници, а друга на Каћеву), 2 противтенковска топа, 8 брдских топова, 5 до 6 топова са дугачким цевима, 3 велика топа на по 4 точка, 3 хаубице у Караули, 2 топа у Сјеници, код туоске касарне, а топова има и на положајима према Пријепољу и Бијелом

²⁷⁷ Архив ВИИ, К-391, рег. бр. 9/1—8.

²⁷⁸ Архив ВИИ, к-731, рег. бр. док. 4/5.

Пољу. Ови су Муслимани дали, такође драгоцене податке о муслиманској милицији и њеним командантима, затим о четницима, чак и податке да је командант места у Сјеници есесовац који носи фес и говори спрско-хрватски (Карл фон Кремплер).

У извештају обавештајног официра 4. крајишке бригаде пише и ово:

„Прије 5 дана Њемци су се у Сјеници облачили у цивилно одијело различите боје око 40 војника, и ишли су у правцу Пријепоље—Каћево, у намјери испитивања наших снага и положаја. Са Њемцима било је и цивила из мјеста. Не зна се да ли су се вратили назад...“²⁷⁹*

Тај извештај достављен је штабу 2. пролетерске дивизије 28. новембра, а он је о томе истог дана, послао штабу корпусу следећи извештај:

„Према свим досадашњим испитивањима на положају Каћева има Немаца око 300—400, док друге истурене делове сачињавају муслимани (мисли на муслиманску милицију — И. Ђ.) обучени у немачко одело, помешани са нешто Немаца ...

Четничке вође Лукачевић и Калајитовић били су на састанку у Сјеници са немачким командантом и од њега примили 80 товара муниције за заједничку борбу против нас. Такав сличан састанак одржан је у близини Ивањице са једним бугарским пуковником и неким немачким командантом. Крајишници ће нам доставити опширнији извештај и потпунији о томе.

Према извештају IV крајишке бригаде, у с. Хаљиновићи стигло је неко немачко појачање ...

4. Сад добисмо поново извештај од Крајишника да су Немци запосели с. Мишовиће и да су на Караулу привукли још артиљерије ...“²⁸⁰

Немачке јединице су одмах по пристизању у Сјеницу посedale полазне положаје за напад. Пошто су мањим јединицама ојачавали већ поседнуте положаје, било је тешко уочити и сагледати јачину тих појачања и прозрети њихове намере. Зато су сви извештаји говорили о мањим али сталним немачким појачањима.

²⁷⁹ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 82.

²⁸⁰ Архив ВИИ, К-391, рег. бр. док. 32/1—5.

Штаб 2. пролетерске дивизије доставио је 30. новембра извештај штабу корпуса, који је по многочему карактеристичан:

„Пре 15 дана прошао је Воја Лукачевић са 40—50 четника у правцу Лековине. Уз пут је селацима говорио да треба децу на сваки начин да врате из партизана својим кућама, иначе ће их они строго казнити...

Саслушани Милутин Крговић, који је побегао из четника, изјавио је да Калајит често говори да ће им ускоро доћи у помоћ Студеничка бригада којом командује Кесеровић, а која има 200 људи. Исти каже да се Калајит састајао са 2 немачка, 2 бугарска и 2 недићева официра негде испод Јавора у с. Смиљевцу или Лепојевићима пре 10—15 дана, и да су после овог састанка четници добили 6 сандука муниције.

Сазнало се да је пре 8 дана у Радијевићима било 300 Немаца и нешто муслимана (мисли муслиманске милиције — И. Ђ.) и да Немци у Алиновићима имају топове.

Према извештајима једног муслимана који је дошао из Сјенице, а који је саслушаван у команди места у Пријепољу, дознаје се да у Сјеници има 15—20.000 Немаца, да постоји сарадња између четника и Немаца, што је изазвало велико негодовање код муслиманског живља, да су неколико пута долазили транспортни авиони који су односили месо из Сјенице. Да у Сјеници има неколико топова, тенкова, о чему сте ви извештени. Исти овај муслиман разговарајући на улици, рекао је некима да у Сјеници има свега 2.500 Немаца.

Немци држе и сада старе положаје, са којих шаљу патроле у правцу наших положаја. Често пута из Каћева силазе у Хисарцик и друга села и засеоке, са патрлама, у циљу снабдевања храном, а не уздржавају се ни од пљачкања одијела и других ствари.

Како се већ неколико извештаја слажу у томе да Немци имају концентрисане веће снаге у Сјеници и око Сјенице, то би се на ово морала обратити пажња...

Од IV крајишке бригаде сазнали смо да је једна колона Бугара и Љотићеваца са нешто моторизације кренула од Ужица према Љубишу.

Од Србијанаца смо сазнали да се непријатељске највеће снаге налазе према нама у Кремни, Шљивовици, Палисаду, Ужицу и Пожези".²⁸¹

Раде Дивац, командант Пријепољског одреда, био је 3. децембра у штабу кад му је дежурни најавио селџака који хоће са њим да разговара. Ушао је

²⁸¹ Архив ВИИ, К-391-а, док. бр. 13/1—8.

непознат Муслиман и тражио Даута Мусића, његовог заменика, који је био на регрутацији у граду. После мало оклевања и пошто се уверио да је Раде са Даутом близак, а и журило му се, испричао је следеће: „Ја сам са Каћева. Мене горе сматрају будалом и иемејавају ме, али ћу им показати да нисам будала. Мени је Даут рекао да слушама шта горе причају и да га извештавам. Милиционери (миели на муслиманоку милицију — И.Ђ. и Немци су данас говорили да ће сутра да нападну Пријепоље. То вам је сигурно, а ви гледајте шта ћете и како ћете. Реци ти то Дауту да сам ја поручио, а ја одох назад да не приметете да сам био одсутан”.²⁸²

Прикупљени обавештајни подаци дају, у основи, тачну представу о непријатељским снагама, распореду и намерама. Али им штабови 2. пролетерске дивизије и 2. ударног корпуса у то време, нису поклонили потребну пажњу, јер се само тако може објаснити непродузимање одговарајућих мера.

Обавештајна служба је пропустила да офанзивније делује према Сјеници, да се тамо повеже са симпатизерима НОР-а, за шта су постојали објективни услови. А морала је и више учинити да податке о непријатељу одлучније наметне својим штабовима.

После свих промена и прегруписавања јединица, 2. пролетерска дивизија нашла се, 4. децембра, у овом распореду:

— 3. санџачка бригада на помоћном правцу Сјеница — Бродарево — Пљевља;

2. пролетерска, са ојачањима, на главном правцу Сјеница — Пријепоље — Пљевља; 1. и 2. батаљон бранили су мостобран на линији: Љиљци — Зебућа — Кошеvine — манастир Милешево (1. батаљон је имао једну чету на Кошеvинама а две код моста на Милешевки; 2. батаљон је посео рејон Ивање — Долови — Оборци);

— 3. батаљон је био у рејону Чадиња и Ратајске;

— 4. батаљон у рејону Жулe;

²⁸² Дивац каже да је одмах потом назвао телефоном штаб дивизије и да је колико се сећа, разговарао са командантом Ђурићем и пренео му добијено обавештење. Ђурић је упорно тражио извор, а Дивац му то није хтео рећи. На крају му је Ђурић рекао да извршава оне задатке које је и до сада извршавао.

— тенковска чета је са 2 тенка бранила мост преко Милошевке, а са 2 мост преко Лима у Пријепољу.

Два противтенковска топа налазила су се у рејону Коловрата, један топ 65 мм у Жупи, артиљеријски дивизион (без једне батерије) у рејону Чадиња и Градине, а позадинске јединице, са којима су биле и позадинске јединице 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде, у Сељашници.

Командно место 2. пролетерске дивизије било је у Сељашници, а 2. пролетерске бригаде у Коловрату.

У зони одбране дивизије, налазиле су се, у Пријепољу, без борбеног задатка: 1. шумадијска бригада (1. и 2. батаљон на левој, а 3. и штаб бригаде на десној обали Лима), Команда места, са посадном четом од око 20 бораца, и штаб Милешевског одреда, са водом бораца у граду, а две његове чете биле су у Тоцима.

Изван зоне одбране дивизије, у Бољанићима, налазила се 2. далматинска бригада, која је затварала правац Чајнице — Пљевља.

Распоред снага дивизије није био повољан за одбрану ни за било који други начин дејства или маневра. На главном и помоћном правцу распоређене су приближно једнаке снаге, по једна ојачана бригада. Одбрана је била плитка, снаге недовољне и неповољно распоређене, нарочито на правцу Сјеница •— Пријепоље — Пљевља. Такав распоред снага омогућавао је непријатељу постизање изненађења, непримећено убацивање кроз непосредне међупросторе, чак и јаким снага, све до Лима, избијање на крила и бокове, нападање објеката у дубини, појединачан напад на јединице. Тим више јер је таквим распоредом веза постала несигурна, иако су штабови имали изванредан број радио-станица.

ПЛАН НЕПРИЈАТЕЉА

У септембру 1943. године 2. и 3. корпус НОВЈ ослободили су Санџак и источну Босну и избили на границу Србије.²⁸³ Осим тога, до почетка лимско-дринске

²⁸³ Између 2. и 3. корпуса, у рејону Нова Варош—Златибор—Прибој, дејствовала је 5. дивизија 1. пролетерског кор-

операције, 2. ударни корпус, бројно и технички ојачан ослободио је и велики део Санџака и Црне Горе. У исто време разоружао је део италијанских јединица, а део прихватио у НОВЈ, и пресекао све правце и везе окупатора између Србије и Црне Горе. Сам или са 3. корпусом, могао је да упадне у Србију и угрози за окупатора изузетно важне правце — моравски и ибарски. Оба корпуса угрожавали су и комуникације које су повезивале Јадранско море и долину Саве. Како су Немци ценили да би се Савезници могли искрцати на обалу Јадрана, бојали су се од тога да им 2. и 3. корпус могу пресећи правце према мору и тако пружити помоћ инвазионим трупам. Објективно, ма у којем правцу да усмере своја дејства, 2. и 3. корпус угрожавали су виталне немачке интересе, оперативном и стратетијски важне правце. Немачка Врховна команда за Југоисток журила је да предухитри дејства ових корпуса, да их разбије и за дуже време онемогући да са тог подручја угрожавају њене планове.

Замисао непријатеља у лимско-дринској операцији била је да са 7. СС-дивизијом, из рејона Гацко—Невесиње, и 1. брдском дивизијом, из рејона Сјенице, брзим нападима потисне јединице оба корпуса са југа и набаци их на линију Сарајево—Хан Пијесак—Власеница—Сребреница—Дрина, на којој би им продор на север затворили 369. дивизија, 1. ловачки резервни и 92. моторизовани пук, из Сарајева, 187. пешадијска дивизија и 901. моторизовани пук, из Тузле и Зворника, и 24. бугарска дивизија из рејона Ужице—Кремна—Златибор и ту их униште или разбију.

Планирано је да операција почне 4. децембра 1943. Шифровано названа „КиџеЊИг“, тј. удар муње или удар грома, та операција у Санџаку и источној Босни — лимско-дринска, односно зимска источnobосанека — поверена је 5. СС брдском армијском корпусу.

пуса. Она је 10. октобра упућена из рејона Травника за везу између 2. и 3. корпуса. У оперативном погледу, била је потчињена 2. корпусу. Детаљније: Директива ВШ НОВ и ПОЈ штабу 2. корпуса од 6. команданта 5. дивизије, К-2015 св. 1, докум. бр. 2/1); Милутин Морача, „Ратни дневник“, изд. „Војно дело“, Београд стр. 131—133.

-НЕПРИЈАТЕЉЕВА ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА У ПРИПРЕМИ НАПАДА НА ПРИЈЕПОЉЕ

У Сјеницу је почетком новембра дошао 2. пук „Бранденбург“. Његово војнообавештајно одељење примило је од претходног АБВЕР-овог центра, који је од капитулације Италије до тада био једина окупаторска власт у Сјеници, постојећу обавештајну мрежу и постало носилац обавештајног рада поотив слободне територије до доласка обавештајног одељења 1. брдске дивизије. Та два одељења тесно су сарађивала са територијалном обавештајном службом Карла фон Кремплера и обавештајним одељењем 2. оклопне армије у Врњачкој Бањи. АБВЕР је обавештајне податке прикупљао преко агената и агентуоних група обучених у рејоне Пљеваља, Пријепоља и Прибоја на разне начине. Агента је на слободну територију убацивао легалним и илегалним каналима, најчешће фалсификовањем партизанских пропусница, убацивањем „добровољца“ у партизанске јединице, а Јаче групе су обавештења прикупљале осматрањем, хватањем усамљених бораца итд.

АБВЕР је доста вешто и често ширио лажне вести и гласине, на пример, да ће Немци у одређено време напасти Пријепоље. Како су се гласине понављале, али не и обистињавале, што је, без сумње, утицало на слабљење будности код јединица и уопште на слободној територији.

Почетком децембра АБВЕР је из Сјенице убацио у Пријепоље две обавештајне групе. Прва, јачине четири обавештајца, коју је водио Реца Балтић, убацила се у Шарампов, а друга, три обавештајца, у Вакуф и центар града. Обе су се повезале са сарадницима у граду и, уз њихову помоћ, прикупиле податке о распореду, јачини и обезбеђењу јединица и објеката, о мосту на Лиму и Милешевки и о прикривеним путевима и улицама који изводе ка објектима напада.²⁸⁴

²⁸⁴ После рата ови издајници су изјавили да су 1. децембра увече били и на приредби у Омладинском дому.

Сви немачки агенти и групе вратили су се у Сјеницу 2. децембра. Тада је из Пријепоља у Сјеницу побегао и Цевдет Јусуфагић, који се слободно кретао по граду а залазио је и у културне омладинске екипе.

На слободну територију убацивани су као обавештајци Немци из Тирола. Италијански говор и униформе омогућавали су им да се лако представе као италијански војници или заробљеници. Ипак, највише података прикупиле су групе 9. компаније из састава 2. пука „Бранденбург“.

Карл фон Кремплер²⁸⁵ дошао је у Сјеницу за команданта немачких и квислиншких јединица у Санџаку, почетком новембра, у чину капетана СС, хауптштурмфирера. Одмах по доласку у Сјеницу, унапређен је у чин пуковника. Биле су му потчињене ове јединице:

— 2. пук „Бранденбург“;

— две чете шуцполиције, за одржавање реда и поретка, попуњене фолксдојчерима из Војводине;

— чета фелдјандармеоије, јачине око 100 жан-дарма, искључиво Немцима из Немачке.²⁸⁶

Немачка обавештајна служба ослањала се снажно и на домаће издајнике.

На територији Санџака било је формирано више одреда муслиманске милиције, која је одржавала ред и обезбеђивала органе власти. Док год је постојала, муслиманска милиција се борила против НОВЈ. Имала је стални и повремени састав. У сталном саставу који је био под оружјем, било је око 2000 милиционара; повремени састав су сачињавали војни обвезници, који су позивани само на одређено време (и нису примали плату). Постојале су и олштинске банде (чете), као помоћна служба милиције. Формирано их је седам.

У лимско-дринској операцији учествовали су сви одреди муслиманске милиције, са око пет пута већим бројним стањем од оног који је имао стални састав, а од банди једино Сјеничка.

²⁸⁵ Карл фон Кремплер, инжењер електротехнике до 1941, заступник једне аустријске фирме за продају радијатора у Београду. У Сјеници је носио СС-ознаке, фес и немачку уни-
гоорму, а говорио је течно српскохрватским језиком.

²⁸⁶ Подаци се односе на новембар—децембар 1943.

Међу квислиншким формацијама нарочито се истичала 9. компанија (ТГР- Сећслшпе роИ^е! — Тајна војна полција-9), коју је формирао АБВЕР. Њени припадници, познати, иначе, по окрутности, извршавали су терористичке, обавештајне, диверзантске и друге агентурне задатке. Сви су били тешки ратни злочинци. Били су у саставу 2. пука „Бранденбург" и кретали се стално с њим. Укупно, компанија је имала око 180—200 људи.²⁸⁷

Поред података прикупљених агентурним деловањем, немачка војнообавештајна служба 2. оклопне армије ухватила је и дешифровала, у новембру и децембру, више депеша штаба 2. ударног корпуса упућених Врховном штабу. Из њих су Немци открили важне податке о војнополитичкој ситуацији и стању јединица, о намерама и одлукама штаба корпуса и о дејствима потчињених јединица. Ухваћене су и дешифроване депеше од 19. новембра (о намери да се заузме Сјеница), од 27. новембра (о томе да је непријатељ на правцу Пријепоље—Сјеница прешао у дефанзиву), од 1. децембра (о доласку другова из Србије у штаб корпуса), од 4. децембра (о продооу Немаца у Пријепоље) и још две — од 5. и 12. децембра.²⁸⁸

Обавештајне податке Немци су прикупљали и борбеним дејствима, осматрањем и извиђањем у непосредном додиру с јединицама на правцима напада. И један њихов извиђачки авион свакодневно је извиђао правац Сјеница—Пријепоље—Пљевља—Чајниче.

Ради обмане Немци су се неколико дана пре напада повукли са неких положаја али су задржали оне доминантне и на њима се утврђивали. Такође, смањили су нападе на главном, а појачавали их на помоћном правцу Сјеница—Бродарево. У демонстративном на-

²⁸⁷ Према књизи „Пријепољска битка“, 9. компанија је бројала 12 људи, што није ни приближно тачно; према другим изворима, бројала је 120, а према изворима које је аутор прикупљао, око 180—200 људи, рачунајући и групу која је ушла у састав албанске квислиншке дивизије „Скендербег“.

²⁸⁸ Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-313, 196/7456926; 196/7456881; 196/7456885; 196/7456841; и 196/7456850.

паду 22. новембра заузели су Бродарево, али су се из њега исто вече повукли, с циљем да одвуку пажњу са главног на помоћни правац и наведу браниоца на пре-групписавање снага у најгорем тренутку.

Непријатељ је активно радио на разбијању борбене готовости 2. пролетерске дивизије ширењем неверице у победу у позадини тединица и међу становништвом. Преко муслиманске милиције, четника и њихових сарадника протурао је гласине да долази велика војска која ће разбити партизане. Под утицајем тих гласина поколебао се један мањи број мобилисаних бораца па је и било и дезертерства.

Непријатељ, истина, није успео да на слободној територији створи своју обавештајну организацију, већ само да заврбује појединце, али је и без тога много постигао.

НЕМЦИ ОБЈЕДИЊУЈУ ДЕЈСТВА ЧЕТНИКА И МУСЛИМАНСКЕ МИЛИЦИЈЕ

Немачки командант Санџака Карл фон Кремплер организовао је, са капетаном Миленком Радовићем, четничким официром за везу са Немцима у Сјеници, више састанака немачких и четничких команданата, на којима је постигнут договор о садејству и сарадњи у нападу на Пријепоље и друга места у Санџаку. Један такав састанак одржан је у Штављу. Са немачке стране присуствовали су капетан Кремплер и др Масинг, а од четника мајор Војислав Лукачевић и капетан Миленко Радовић.²⁸⁹

У више дневних извештаја 1. брдске дивизије, између 24. новембра и 3. децембра, забележено је да су се састали командант 1. брдске дивизије и мајор Војислав Лукачевић и закључили споразум о сарадњи

²⁸⁹ Мајор Војислав Лукачевић, командант четника у Санџаку, осуђен је на смрт за дела издаје и злочина. Састанку у Штављу, по неким изворима, присуствовао је и амерички пуковник Бејли, што није доказано.

у заједничкој борби против партизана у предстојећој операцији.²⁹⁰

Због споразума Немаца и четника, дошло је до незадовољства међу Муслиманима који су се експонирани у служби Немаца, па је Кремплер интервенисао наредбом коју је упутио четницима и муслиманској милицији.²⁹¹

„Наређујем да од данас сваки муслиман, сваки четник под заједничком командом буде послушан, дисциплинован и коректан. Међусобна непријатељства су престала и прекорачење ове наредбе казниће се најстрожије! Муслиманска милиција на југу има две групе. Група Гаљан и Група Сијарић. Свака група је самосталан одред под командом мојом“.

Кремплер 15. новембра наређује Тазиму Сијарићу, команданту једног бјелопољског одреда муслиманске милиције:

„Наређујем да одмах поведете енергичну борбу против комуниста који се налазе на вашем сектору у срезу бјелопољском. Ова иста наредба важи за Гаљана Лукача и његове људе. У ову сврху одмах ступите у везу са четницима Михаила Андрића, Светозара Добрашиновића, Леке Лалића, Бранка Ђурашиновића и Беџира Томовића, који се налазе у селима Гргаје и Црвско и одмах заједнички и споразумно поведите акцију против партизана у срезу бјелопољском. Десно и лево ухватите везу са немачким одредима.

Наредите вашим јединицама да престану са пљачком и нападима на српска села, а заплешена стока има се одмах Србима вратити, у противном ако се ово наређење не изврши казнићу најстрожије. У садашњим операцијама против комуниста у Санцаку учествују немачки одреди, четници и муслимански добровољци“.

Сијарић му је одговорио 17. новембра:

„Вашу цењену наредбу од 15. XI 43. послату по Баху Мекићу примио сам дана 16. XI т.г. и у 1 час, по

²⁹⁰ Архив ВИИ, Архива 1. брдске дивизије: НАВ-Н-Т-313, 485/290, НАВ-Н-Т-313, Ф-190/7450613, НАВ-Н-Т-313, 496/630; НАВ-Н-Т-313, 486/634-35.

²⁹¹ У монографији „Санцак у НОБ“, стр. 446, пише да је наредбу издао „немачки командант на сектору Сјенице Румпелер“, какав није постојао. Наредбу је издао командант Санцака хауптштумфирер Карл фон Кремплер.

1

којој ћу у свему поступити. Ступићу у везу са четницима Андрића Михаила, који се налази у село Гргаје и Црвско, и са њиме споразумно и искрено сарађивати у борби против комуниста. Лијево и десно одржаћу везу са немачким трупима. Обратићу највећу пажњу на моје јединице и издаћу строго наређење да не смију вршити пљачку и напад над српским живљем у селима. Како сам сазнао, Лукач Гаљан налази се у Сухом Долу те сам и њега позвао да са својим људима ступи у акцију против комуниста.

Данас у 11 сати са својим људством од пет лица одлазим на место звано Врх ради састанка са командантом четника среза бјелопољског Михаилом Андрићем да заједнички саставимо споразум о акцији против комуниста. Резултати ових разговора биће вам достављени".

ПЛАН НАПАДА И РАСПОРЕД СНАГА 1. БРДСКЕ ДИВИЗИЈЕ

Прва брдска дивизија, ојачана 2. пуком „Бранденбург“, муслиманском милицијом и четницима из Санџака, имала је задатак да из рејона Сјенице изврши напад, главним правцем: Сјеница—Пљевља—Чајниче—Горажде—Рогатица—пл. Деветак; и помоћним правцима: Сјеница—Прибој—Вишеград, и Сјеница—Бродарево—Црни врх—Пљевља. Десно, из долине Дрине, садејствовала јој је 24. бугарска дивизија, а лево, правцем Гацко—Зеленгора—Јахорина—Деветак, нападала је 7. СС-дивизија „Поинц Еуген“. Ојачања су јој дата до избијања на линију Пљевља—Прибој, које је планирано да се постигне првог дана напада.

Штаб 1. брдске дивизије сматрао је да је првог дана најтежи задатак прелазак дивизије преко набујалог Лима, на којем је био само један мост, а и он припремљен за рушење. У случају да се снаге браниоца повуку са мостобрана и поруше тај мост, дивизија би била приморана да напада преко набујале реке и да је форсира у зимским условима, под ватром браниоца, што би јој одузело много времена. Да би то избегао штаб је одлучио да кроз међупросторе ноћу убаци јаке снаге, које ће изненадним нападом заузети мост у Пријепољу и одсећи снаге на десној обали Лима, па их

главнином набацити на реку и разбити. Дивизији ће на тај начин бити обезбеђен прелазак Лима из покрета. Распоред снага дивизије био је:

— „Група Ренолд—Лукачевић“ нападала је правцем Сјеница—Нова Варош—Бистрица—Прибој—Вишеград (два батаљона 99. немачког ловачког пука, четници Лукачевића и Прибојски одред муслиманске милиције);

— „Група Хиршфелд“ правцем Сјеница—Бродарево—Црни врх—Пљевља (батаљон 98. ловачког пука, Бродаревски и Комарански одред муслиманске милиције);

— „Група Пфајфер“, у два борбена ешелона, главним правцем Сјеница—Каћево—Пријепоље—Пљевља. У првом ешелону се у Пријепоље убацивао 2. пук „Бранденбург“, ојачан Пријепољским и Сјеничким одредом муслиманске милиције и делом Лукачевићевих четника. Њихов је задатак био да заузму неоштећене мостове на Лиму и Милешевки, и да их сачувају до пристизања другог ешелона и разбију партизанске јединице у грауд. У другом ешелону су била два батаљона — 3. батаљон 98. брдског ловачког пука и 54. брдски ловачки батаљон.

Увече, 3. децембра, убачене су у Пријепоље две групе 9. компаније, са задатком да спрече рушење мостова на Лиму и Милешевки. Прва се сместила на тавану куће близу моста, у насељу Шарампов, а друга у центру, на левој обали Милешевке, близу моста на њој.

Први ешелон „Групе Пфајфер“ убацивао се у Пријепоље у три колоне. У левој колони био је 1. батаљон 2. пука „Бранденбург“, ојачан делом 9. компаније. Његов је задатак био да се непосредно убаци правцем Каћево — р. Зебуђа—Љиљци—Ивање—Шарампов мост на Лиму, да неопажено уђе у Шарампов, заузме мост на Лиму, и држи га до пристизања другог ешелона, заједно са средњом колоном разбије јединице у Пријепољу и држи под ватром зграду болнице на левој обали Лима. У средњој колони био је 2. батаљон 2. пука „Бранден-

бург", ојачан делом 9. компаније, муслиманком милицијом и четницима. Кретао се правцем Каћево—Хисарцик—Милешево—Вакуф—Пријепоље, са задатком да се неопажено убади у Вакуф и центар града, заузме мост на Милешевки и, у садејству са левом колоном, да нападне и разбије јединице у центру града и Шарампову.

Лева и средња колона требало је да одсеку од главнине снаге браниоца на десној обали Лима. У десној колони кретао се 3. батаљон 2. пука „Бранденбург", ојачан делом 9. компаније, муслиманском милицијом и четницима. Његов је правац кретања био: Косатица—Седобро—Расно—Сријетеж-прло на Лиму, са задатком да заузме косу Расно—Сријетеж-прло, обезбеди напад снага на Пријепоље из правца Бистрице и спречи извлачење браниоца у том правцу.

Штаб дивизије је планирао да се колоне са полазних положаја по мраку убаде кроз међупросторе. Са војницима маскираним у бела одела, неопажено је требало посести у Пријепољу положај за напад на планиране објекте до 4. децембра у 6 часова. Тада је био предвиђен почетак изненадног и једновременог напада.

Други ешелон „Групе Пфајфер" кретао се у три правца: 54. брдски ловачки батаљон правцем Каћево — р. Зебуђа—Љиљци—Ивање—Пријепоље; 3. батаљон 98. брдског ловачког пука, „Група Клебе" правцем Каћево—Бјелобабе—Кошевина—Соколица, а правцем Каћево—Милошево—Пријепоље, за тенковским батаљоном и 79. арт. пуком, кретали су се моторизовани делови. Дивизијска резерва била је на правцу Сјеница—Пријепоље. После почетка напада командно место дивизије смештено је у рејону Каћево.

Дивизија је, по плану, требало из покрета да заузме мост на Лиму и до мпака достигне линију Прибој—Пљевља, а сутрадан, без 2. пука „Бранденбург", муслиманске милиције и санџачких четника, да настави продор у правцу источне Босне. Други пук „Бранденбург", муслиманска милиција и санџачки четници имали су задатак да у Санџаку успоставе окупаторску власт и ликвидирају заостале групе партизана.

ОДНОС СНАГА

Однос снага био је врло неповољан за браниоца. Нападач је прикривено прикупио око десет пута бројније снаге.²⁹² Прва брдска дивизија и 2. пук „Бранденбург“ специјално обучени за ратовање на планинском земљишту, припадали су елитним немачким јединицама. Обе јединице су имале искуства из борби против НОВЈ, а 1. брдска дивизија и из борби на Кавказу и против ослободилачких покрета Грчке и Албаније. Непријатељ је имао и далеко више наоружања и технике. Главнину његових снага чинили су Немци — 20.500; припадника муслиманске милиције било је око 2.600, а четника око 1000. Према правцима, те су снаге биле овако распоређене: на главном правцу Сјеница—Пријепоље око 14.000 људи, на правцу Сјеница—Прибој око 6.000, а на правцу Сјеница—Бродарево око 3.000.

Надмоћност непријатеља увећана је методичношћу и тајношћу припрема, обиљем прикупљених обавештајних података, успешним маскирањем концентрације својих снага и посудањем доминирајућих полазних положаја, мерама обмане, постизањем изненађења и другим.

Штаб 1. брдске дивизије известио је телеграмом, 29. новембра, а затим 3. децембра, у 22,45 и у 23,20 часова, штаб 5. СС брдског корпуса о припреми и готовости дивизије за напад. У трећем телеграму, послатом у 23,20 часова, речено је, између осталог:

„Припрема се изводила по плану. Завршила се 4.12. у 04.00 часова.

3) Намера за 4.12:

99. брд. лов. пук, 2. „Бранденбург“, II батаљон 98. брд. лов. пук и 54. брд. лов. батаљон почеће покрет у свитање.

98. брд. лов. пук почеће покрет у 24.00 часа.

Задатак и циљ: заузимање Нове Вароши, запоседање висова северно и северозападно одатле.

2. пук Бранденбург: заузимање мостова и места Пријепоље. Продор ка Сељашници (5 км југозападно од При-

²⁹² Бројно стање 1. брдске дивизије износило је око 18000 по прегледу немачких снага у Југославији 1943. године, а муслиманске милиције и четника узето је из обавештајних података 2. пролетерске дивизије.

јепоља). Трећи батаљон 98. брд. лов. пука и 54. брд. лов. батаљон: образовање мостобрана западно од Пријепоља.

98. брд. лов. пук заузимаће Бродарева, продор на Црни врх...

Предњи одред: достизаше рејона полазног положаја за напад Каћево (10 км југоисточно од Пријепоља).

4) 54. носачки батаљон са остатком стигао је код дивизије.

5) Време; ведро, мраз. Пuteви полеђени. Покрет јако отежан".²⁹³

НОЋ УОЧИ 4. ДЕЦЕМБРА

Штаб 3. санџачке бригаде дошао је 3. децембра увече до обавештења да ће Немци 4. децембра извршити напад на Пријепоље и Бродарево. Он је о томе обавестио штаб дивизије, који је одмах упознао с тим штаб 2. пролетерске бригаде и наредио му да о томе извести све своје јединице.

Да је то обавештење правилно процењено, за 7—8 часова, колико времена је остало до почетка непријатељског напада, могло се учинити много тога чиме би се поправио положај јединица 2. пролетерске бригаде, а и других, посебно 1. шумадијске бригаде. Пре свега, ојачала би се одбрана и онемогућило изненађење. Међутим, такве мере су изостале. Сем указивања на појачане мере будности, друго није ништа учињено, тако да су Немци у борби за Пријепоље постигли потпуно изненађење, какво нису никада и нигде постигли у току НОР-а.

Црема дневним извештајима 1. брдске дивизије, њене јединице су постепено поседале полазне положаје за напад, закључно са 2. децембром увече, што бранилац није открио. Оне су 3. децембра извиђале правце напада, а око пола ноћи, 3/4. децембра, 2. пук „Бранденбург“ почео се убацивати кроз међупросторе на линији одбране мостобрана у правцу Пријепоља.

Лева колона 2. пука „Бранденбург“ имала је у челном обезбеђењу вод²⁹⁴ наоружан аутоматима и пу-

²⁹³ Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-313, Ф-485/860.

²⁹⁴ Вод је имао око 30 војника, Немаца из Тирола, који су говорили италијански и били обучени у италијанске уни-

шкмитраљезима, а група за напад на мост и оружје са пригушивачима, за нечујно ликвидирање стражара на мосту. За челним обезбеђењем кретао се 1. батаљон; сви војници су били у маскирним оделима, па су се, на енегу, нарочито ноћу, могли уочити тек кад би пришли близу. А у долини Лима је од 1. децембра падао снег, тако да је достигао висину око 20 см. Око 3 часа 4. децембра колона је напала на положај 2. чете 2. батаљона у Љиљцима. После кратког сукоба, чета се повукла ка Оборцима, на командно место батаљона. Командант батаљона није поверовао извештају командира чете о борби и пооласку немачке колоне у правцу Пријепоља. Наредио је да се чета врати на ранији положај, што је и учинила. А немачка колона се без задржавања кретала ка Пријепољу.

Ма да је била ноћ, а колона добро маскирана, приметила ју је група бораца еа коса источно од пута Љиљци—Пријепоље. Чак је неко из групе питао: „Ко је тамо?" На то му је из колоне одговорено: „Партизани-пролетери". Колона је наставила покрет и, око четири часа, сустигла близу Меденца коњску запрегу, комору 2. батаљона 2. пролетерске, коју је командир 2. чете упутио у Пријепоље пред борбе у Љиљцима, и убила два борца и коње.²⁹⁵ Командир коморе је успео да се извуче и трчећи је, пре Немаца, стигао у Пријепоље и обавестио штаб 2. батаљона, политичког комесара 1. батаљона и заменика команданта 1. шумадијске бригаде о оном што се догодило.²⁹⁶

форме, да би се могли представити као италијански војници НОВЈ. Водичи су му била четворица припадника 9. компаније, који су пре тога прикупљали обавештајне податке у региону Шарампова.

²⁹⁵ И Михаило Ђоковић, из Ивања, приметио је немачку колону кад је ујутру, после борбе у Љиљцима, пролазила кроз село. Преким путем је стигао у Пријепоље и обавестио Команду места о доласку Немаца, после чега је продужио кроз град у правцу Бистрице.

²⁹⁶ Срећко Милошевић пише да је тај борац обавестио и „посадне страже"; Драго Стиковић тврди да га је Василије Дивац командант посадне чете телефоном обавестио о наласку Немаца у Пријепоље. Дивца је, вероватно, обавестио Михаило Ђоковић. Према исказима многих припадни-

Непријатељска колона је око 5 часова стигла до периферије града, где су је прихватили нови водичи и прикривено развели кроз Шарампов до објекта напада. Једна група се привукла мосту на Лиму, друга је посела положај за напад на зграде у којима је био. 3. батаљон и штаб 1. шумадијске бригаде.

Прва група је не отварајући ватру заузела мост. Из уличице која изводи на мост изашле су „две жене у ферецама“ и упутиле се преко моста. За њима су ишли „италијански војници“, са рантима на леђима. Стражар није ни намеравао да их зауставља. Два диверзанта, преобучени у женску одећу, лако су га лих^видирали ножем и бацили у Лим. „Италијански војници“ су у исто време ускочили у бункер и стражарницу и ликвидирали стражу (спасили су се, случајно, само два борца). Остали Немци су неометано исекли електричну мрежу за паљење експлозива и заузели зграде око моста. Тако је кључни објекат, мост на Лиму, заузет на препад. Два тенка предвиђена за његову одбрану нису се ни појавили. Њих је посада 3. децембра увече паркирала у једну бараку поред Лима где су их Немци запленили. После заузећа моста, колона је застала да сачека долазак средње колоне, која је закаснила пола часа, да би даље нападале у исто време.

И средњу колону, када је пролазила кроз Бјелобабе, приметила је заседа 1. батаљона 2. пролетерске. Она је по лавезу паса оценила да непријатељ пролази кроз село и о томе је обавестила команданта батаљона, који није предузео никакве мере, нити је кога о томе известио. У кањону Милешевке дошло је до мањег сукоба, али су Немци лако савладали отпор заседе па су 1. чету и један вод одбацили према Кошевицама, а 2. и 3. чету (без вода) у правцу Дренове. Око 6 часова, средња колона је избила изнад Пријепоља, на место звано Пушина, на левој обали Милешевке, ода-

ка 9. компаније после рата, они су приметили да им је код Меденца један партизан побегао. Трчали су за њим до града да га спрече да обавести о њиховом наиласку, али нису успели да га ухвате.

кле је једно време отварала ватру низ реку и по Мејдану. У 7 часова спустила се у центар града, затворила обруч око 3. батаљона 1. шумадијске бригаде у Шарампову, и у садејству са левом колоном наставила уличне борбе са њим.

Деена колона се кретала непосредним правцем, са задатком да избије на Сријетеж-прло на Лиму, и обезбеди десни бок јединицама које су нападале Пријепоље. Она је закаснила у извршењу задатка. Кретала се ван путева, по дубоком снегу и на тешко проходном земљишту, а наишла је и на отпор две чете 1. батаљона, па је избила на Лим са око три сата захашњења. То време су искористили Команда места, штаб Пријепољског одреда и друштвено-политички радници града и пробили се десном обалом Лима у лравцу Бистрице.

Од уласка леве колоне пука „Бранденбург“ у град „био је прошао скоро пола часа, а од предвиђеног почетка напада 15 минута, а јединице у Пријепољу за то време нису чак успеле ни да открију присуство непријатеља у граду. Како је почело да свиће, да не би изгубио планирани ефекат изненађења, непријатељ је, не чекајући своју десну колону, дао знак за почетак напада, у 6,15 часова.

Избијањем леве колоне на Лим узводно, а средње низводно од Пријепоља, и заузимањем моста преко Лима, непријатељ је пресекао једину везу и правац повлачења партизанских јединица са десне на леву обалу Лима. Снаге на мостобрану одсечене су од главнине и касније притешњене између десетоструко јачег непријатеља и дубоког и хладног Лима. На мостобрану су били одсечени: 3. батаљон и штаб 1. шумадијске бригаде, једна чета 1. и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде.

И други борбени ешелон 1. брдске дивизије кренуо је 4. децембра у 6 часова у напад на положаје 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде, на линији одбране мостобрана: Љиљци—Кошевине—Милешево. И он је усмерио нападе ка Притепољу, ка мосту на Лиму.

Тако је почела лимско-дринска операција и шеста непријатељска офанзива.

ПОСЛЕДЊА БОРБА 3. БАТАЉОНА

Дежурни 3. батаљона 3/4. децембра после пола ноћи био је Павле Павковић (Марко Песник). Стражаре испред зграде узнемирило је пушкарање из правца Сјенице, које се нешто касније поновило ближе граду. Дежурни је пробудио политичког комесара батаљона и известио га о томе. Комесар је упутио курира у штаб бригаде да провери о чему се ради, а дежурном је наредио да обиђе стражаре и да сви појачату будност. Курир се брзо вратио и известио да нема никакве опасности, што је комесар прокоментарисао речима: „Пролетери шенлуче“. Пушкарања више и није било, али ни комесар није спавао. Обилазио је јединице.

Батаљон је још спавао. Само су поједини борци били напољу. Кувар Божидар Милутиновић тек је почео да спрема доручак. Неки су изашли на обалу Лима, а други су одмрзавали чесму у дворишту. Под ногама им је скрипао снег. Али, све је било мирно, као и обично. Живка Ранковић се сећа да је 3. децембра увече била игранка, а да је напад почео сутрадан изненада, јаком ватром са свих страна и из непосредне близине. Прво се није знало ко отвара ватру, али су онда примећени Немци у белим оделима.

Командир вода Радомир Цветић каже о почетку напада:

„Ујутру у 6 часова и 15 минута, то знам јер сам погледао на сат, на дан 4. децембра, ми смо устали и пошли да вршимо телесне вежбе. У том моменту у граду се чуло некакво пуцање. Чим сам изашао напоље, чуо сам да у граду дејствују шарци и видео светлеће метке који су летели у правцу мале цркве на левој страни Лима.

Наш батаљон, наиме, логоровао је у граду, на десној обали Лима. Чувши ватру, ја сам одмах известио команданта батаљона, друга Милана (мисли на политичког комесара Мирослава Јовановића Милана — И. Ђ.). Командант је изашао са мном и, видевши ситуацију, наредио је да наша 3. чета одмах пође на чуку изнад града, десно од друма који иде за Сјеницу. Другој чети наредио је да остане ту, на улици. У том моменту непријатељ се већ приближавао нама идући од моста на Лиму, што је значило да је већ овладао тим мостом.“²⁹⁷

²⁹⁷ Архив ВИИ, К-736, док. бр. 5-11/1.

Део 3. чете је брзо избио на косу изнад града, где се састао са штабом бригаде. У току борбе на коси, од ње је био одсечен командир 3. вода, Драгољуб Милутиновић Видра, са 7—8 бораца, али је успео да се испод Соколице пробије до Лима, на место где су се борци 2. пролетерске бригаде припремали да пређу реку.

Политички комесар батаљона утрчао је у мејтеф и командовао 1. чети и штабу батаљона узбуну. У том тренутку Немци су испалили неколико ракета, а онда је на 3. батаљон отворена жестока брза паљба пешадијским наоружањем. Политички комесари чета и комесар батаљона заменили су у командовању одсутне командире чета и команданта батаљона. Политички комесари 2. и 3. чете, Момчило Стефановић Јанко и Милутин Симић Света, брзо су узбунили чете и командовали: „К оружју, напали су нас Немци”.

Борци су, онако сањиви, грабили оружје и истрчавали напоље и ускакали у најближе заклоне поред зграда. Отварали су ватру, али су због слабе видљивости и добре маскираности Немце тешко уочавали. Батаљон је најжешћом ватром тучен са линије Мост—Цамија, што је најављивало напад са те стране.

Непријатељ је наметнуо батаљону борбу у најтежим условима. Био је бројно и технички вишеструко јачи, напао га је и опколио на уском простору, још док је већина бораца спавала. Напад је почео у свануће а настављен је дању. Батаљон је морао да прихвати уличне борбе, у којима није имао искуства; везе са главнином биле су му пресечене; мост који је водио к њој заузео је противник што је појачавало осећање нееигурности. Поврх свега тога, из батаљона су били одсутни сви командире чета, заменик команданта и командант батаљона. И, као најгоре, можда, батаљон није био попуњен муницијом, а у Пријепоље борци су ушли са по 10 метака на пушку и 30—40 метака на пушкмитраљез.

Политички комесар је хладнокрвно командовао батаљоном. Прве непријатељске рафале дочекао је будан. После узбуне, 1. чети се обратио речима: „Другови, фашисти су нас изненада напали. По један иска-

чите из зграде и заузимајте заклоне у правцу моста. Ја ћу вас штитити".

Борци су кроз врата и прозоре искакали напоље, заузимали заклоне око мејтефа и отварали ватру. Са последњом групом бораца искочили су политички комесар и његов заменик.

Два пута је политички комесар слао мзвештај штабу о немачком нападу, али се ниједан курио није вратио. Угледајући се на своје храбре и хладнокрвне комесаре, и борци су се понашали без нервозе и страха. Одбили су први немачки напад са линије Мост—Цамија. Онда је почела тешка улична борба.

Главнина батаљона усмерила се ка мосту на Лиму. Комесар није знао колике су непријатељске снаге на мосту, па је одлучио да се са батаљоном пробите преко шега до болнице — до 1. и 2. батаљона. Са обе обале Лима, од моста и линије Мост—Цамија-коса изнад града, непријатељ је непрекидно засипао ватром батаљон у Шарампову. Јоца Николић и Милун Томић нису својим пушкомитраљезима могли ућуткати његова многобројнија аутоматска оружја.

Политички комесар је узео пушкомитраљез од Милуна Томића и, пошто је испалио неколико рафала по Немцима на платоу леве обале Лима, истрчао до угла зграде у улици која води ка мосту. Прво се уверио да су борци спремни за јуриш. Онда је искочио на улицу, испалио два рафала и командовао јуриш. У том тренутку посекао га је митраљски рафал. Натбчжим друговима рекао је: „Држите брно и торбицу". Борци су га пренели позади зграде, али им је на рукама издахнуо.²⁹⁸ Команду над опкољеним батаљоном преузео је заменик политичког комесара Лазар Љубоја.

Непријатељ је одбио јуриш на мост и нанео батаљону нове губитке. Али, десетковани батаљон је, ипак, одбио немачки напад који је одмах затим поново уследио. Добро маскирани и заклоњени, Немци су прециз-

²⁹⁸ Владимир Милутиновић се сећа да је, поред Мирослава Јовановића Трулежа, погинуо и пушкомитраљезац Мирко.

ном ватром тукли зграде, улице и раскрснице, и то са свих страна.

Око 7 часова заменик политичког комесара повео је батаљон према косама изнад града. Међутим, испод једне косе до које је успео да се пообије, батаљон се нашао под жестоком унакрсном ватром. У јуришу према коси погинули су политички комесари 2. и 3. чете, Момчило Стефановић Јанко и Милутин Симић Света и још око 10 бораца, а више њих је рањено. Потискујући непријатеља, борци су запленили и поделили сандук муниције. Преостали део батаљона морао се вратити ка рејону ранијег размештаја. Како се у једном тернутку чинило да је непријатељска ватра из центра града најслабија, оријентисао се у том правцу и потиснуо немачке војнике испред себе, али је код пијаце заустављен тачим снагама.

Повећавао се број погинулих и рањених, све је мање било способних за борбу, а од Милешевке су наилазиле нове немачке снаге. У граду се више није могло остати. Један борац је заменику комесара предложио да се покуша пробој преко Лима. Видећи да другог излаза нема, он је прихватио предлог. У главној улици, према мосту и пијаци, остављено је обезбеђење, а остали део батаљона трчећим кораком се спустио на обалу Лима, код ушћа Ковачког потока.

„Ко зна да плива нека покуша“, рекао је заменик политичког комесара. Око 30 бораца, већином из околине Смедерева, који су расли поред Дунава, запливало је у хладну и мутну воду Лима у правцу цркве на левој обали. Немци су их приметили и почели тући унакрсном ватром из града и од моста са леве обале. Неки су се вратили, оне упорне брза вода је далеко занела. На обалу су испливали Биса Живановић, Влада Милутиновић и још два борца, који су, пузећи према групи кућа, погинули. Влада је тешко рањен, а Биса се неповређена пребацила до прве куће. Тамо је нашла групу Италитана, без оружја. Тројици је наредича да извуку рањеног Владу.²⁹⁹ Лим су још препливали Бран-

²⁹⁹ Бису и тешко рашеног Владу прихватио је Јакуп Хаџић и његова кћи Реифа. Реифа је Биси дала своју суву одећу и исто вече упутила ју је у правцу Бистрице. Кад су пре

ко Абафи Риста и Александар Радосављевић Јова. Око 20 бораца је погинуло или се удавило у Лиму. Група бораца, са замеником политичког комесара, вратила се на десну обалу. При изласку из воде, рањен је заменик политичког комесара.

Преживелима у Пријепољу постало је још теже. Рањеника је било много, а мало им се могло помоћи. И муниције је понестало. Све старешине из чета и штаба батаљона су изгинуле или су избачене из строја. Непријатељ је још жешће нападао, са свих страна, а најјаче од моста и центра града. Остати поред реке, на отвореном простору, било је више него убитачно. Преживели су се организовали, пуцали, бранили се и поново упали у град.

За три часа борбе у окружењу, батаљон је, до тада, изгубио више од половине бораца. Преживели су се измешали с Немцима, и наставили да се боре. Било им је јасно у каквом су положају, па су хтели да што скупље замене своје животе. Одбили су нови напад Немаца из центра града ватром са блиског одстојања. Живи су од погинулих узимали муницију. Око моста и на Кошевинама, чуло се, водила се непрекидна борба, што је борцима давало снаге да истрају. Између два немачка напада, заменик политичког комесара батаљона предао је команду Павлу Павковићу (Марку Песнику), као најстаријем, и наредио му у којем правцу да се са њима пробија. Павковић овако описује тај тренутак:

„Један борац ми рече да ме зове заменик комесара и показа ми место где се налази. Наћем га рањеног и исцрпљеног, са неколико бораца. Пре него што му се

тога, око 13 часова, дошли Немци, преставили су је као члана породице. Реифа је на италијанском рекла Немцима да је Влада случајно рањени мештанин и замолила их да га превију. Они су јој одговорили: „Капут, капут“. И прошли су. Бладу су сместили код Жике Селмановића. Ту су га чували и лечили Реифа, Хаџира Шеховић, Рада и Нада Коковић и Вера Колц. После 18 дана, Немце је довео усташа Махмз'т Хаџокић па су Владу отерали. Био је непокретан (три ране и прелом ноге). Био је у затворима у Пријепољу, Новом Пазару, Чачку и Београду. Транспортован са Италијанима у логор Хамелбург. Касније је пребачен у Померанију, где га је ослободила Црвена армија.

јавих, он ми рече: „Марко, наређујем ти да преузмеш команду над батаљоном. Пробијајте се у овом правцу“, и показа руком „Борце чувај. Нека ти то буде партијски задатак“.

Уплашио сам се одговорности и тешке ситуације. Али, времена за размишљање и разговор није било. Кад сам пошао натраг, пред мене испадеше неки младићи, рекоше да су скојевци из Пријепоља и предадоше ми два сандука муниције. Муницију смо одмах поделили и са њом настависмо борбу. После тих младића јави ми се неколико девојака. Рекоше да су задужене од средњег комитета СКОЈ-а да збрињавају рањенике. Охрабри ме њихова пожртвованост у најтежем моменту, кад сам мислио да нико више на нас не мисли. Показао сам им где су рањеници. Оне отрчаше у том правцу, не осврћући се на кишу зрна која су падала око њих. Ја викнух за њима: „Чувајте се, у заклон!“ А у себи помислих: „Ми ћемо победити, чак и ако сви изгинеадо“.

Од Милешевке, главном улицом Пријепоља, ка мосту су прошли немачки тенкови. Ситуација је постала још тежа. Борци су се спремали да дочекају нови немачки напад. Поздрављали су се и опраштали један с другим. Остављали у аманет ономе ко можда преживи, да пренесе поруке и поздраве својима у Шумадији. Многе од њих нису никад пренете. Није их имао ко ни пренети.

Уследио је још један напад Немаца.

Преживели борци и пушкомитраљецац Александар Јовановић (Мали Зец) дочекали су их на блиском одстојању — пушчаном ватром и бомбама. Али ко им је могао одолети, кад су им непрекидно стизала потачања? Јуришали су са свих стоана. Било је свега. И борбе прса у прса, и удараца бајонетом и кундаком, и хватања за гушу! А када снаге више није било, Немци су преко мртвих бораца 3. батаљона заузели Пријепоље.

Организовани отпор батаљона престао је око 11. часова. Разбијени у неколико мањих група, борци су још пружали отпор непријатељу и покушавали да се пробију из града. Мало њих, потединачно или у мањим групама, пробило се у правцу Соколице; још мање њих прикрили су се у граду до ноћи, па се онда пробили ка Дренови и Бистрици.

Једна група је успела да се на косама изнад Пријепоља прикључи групи штаба бригаде, а друга је око 16 часова избила на Соколицу и придружила се 2. батаљону 2. пролетерске бригаде. Међу онимз који су се пробили према Соколици налазили су се Радомир Радовић, Етелка Лазар, Александар Јовановић, Живорад Ранковић и још неколико бораца.

У једној стругари поред Лима прикрило се шест бораца: Павле Павковић, Живка Ранковић, Олга Марковић, Миланка Карашићевић (Зора Шубара) и још два борца. Они су у први сумрак, појединачно или по двоје, без оружја, прошли поред Немаца, улицама Пријепоља и преко моста на Мелешевки реци прешли у Дренову. Одатле су сутрадан, преко Бистрице стигли у Увац. У току пребацивања раздвојили су се,³⁰⁰ али су се, ипак, сви нашли у 10. крајишкој бригади.

Један део бораца, углавном рањених, опкољених и без муниције, Немци су заробили. Они су касније прошли фашистичке затворе и логоре у Пријепољу, Сјеници, Новом Пазару, Новој Вароши, београдском Сајмишту и Бањици. Много рањеника је убијено на улицама Пријепоља, неки су убијени у Новој Вароши, други су стрељани на Сајмишту и Бањици, неколико их је отерано у концентрациони логор Матхаузен, а само један у заробљевички логор. Критеријума за некакав распоред није бпло. Све је зависило од случајности где се ко нашао. Рањене ако нису убили на лицу места, чекали су да оздраве да би их тек тада

³⁰⁰ Према сећању Живке Ранковић, Павковић је наредио да се група у сумрак улицама града пробије у Дренову. Са тавана је групи показао кућу на брду преко Милешевке, која ће бити зборно место. До ше су дошли сви, сем Олге и Зоре. Група је у Дренови примљена у кући Петра Радаковића, где је вечерала и одморилa се, а сутрадан наставила покрет. Олга и Зора изгубиле су везу с групом у самом граду. Зауоставиле су једног мештанина и упитале га којим путем се иде за Нову Варош. Он их је препознао и рекао им да сврате у једну кућу (показао је је руком) и да ће им тамо рећи све што треба. Ушле су у кућу, која је била пуна Немаца. Против воље родитеља, ћерка их је примила, преспавале су у кухињи, а сутрадан наставиле пут. Нису рекле ко су, а нико их није ни питао, јер су сви то знали. И сачували су их.

убијали. Неки су се нашли са заробљенош Италијанима, па су делили њихову судбину.

У 10. крајишкој бркгади, 6. децембра се нашла група бораца из 3. батаљона: Павле Павковић, Живоград Ранковић, Радомир Ранковић, Живан Јанковић Никола, Александар Јовановић, Олга Марковић, Живка Ранковић, Миланка Карашићевић, Етелка Лазар, Драгослав Митровић, Милосав Митровић, Милорад Милосављевић и још неколко бораца, чија имена нису утврђена. Шесторица из те групе су 6. децембра отишла у Шумадију и 18. децембра стигла у Даросаву, односно у Космајски одред, у којему су ускоро сви јуначки изгинули.

Трећи батаљон 1. ш/мадијске бригаде изгинуо је 4. децембра 1943, у уличним борбама у Пријепољу, и никада се није вратио у састав бригаде. Део његових бораца је умро од задобчјених рана, други сј се прикључили јединицама 3. корпуса.

До приближно тачног броја погинулих из 3. батаљона у Пријепољу може се доћи прорачуном или састављашем списка погинулих. Од око 138 бораца, колико је ушло у Пријепоље, препливало је Лим и вратило се у бригаду 7, са курса из Пљеваља 4, из 5. дивизије 3, у Космајски одред су ступили 6, а у јединице 3. корпуса 5 бораца. Укупно, 25 бооаца су преживели и наставили борбу. Зарчбљено је око 18 бораца. Осталих око 95 су изгинули на улицама Пријепоља или су се удавили у Лиму. До завршетка рата, у фашистичким логорима убијено је још око 12 бораца. Крај рата доживело је свега око 30 бораца.

ШТАБ БРИГАДЕ ОДСЕЧЕН ОД ЈЕДИНИЦА

У штабу 1. шумадијске бригаде, 4. децембра ујутру, налазили су се заменик команданта бригаде Милош Дудић Сувоборац, заменик политичког комееара Слободан Крстић Учн, начелник штаба Наум Зафировски, Милосав Милосављевић, два члана агитпропа и 6 курира. Командачт и политички комесар бригаде били су у штабу 2. корпуса у Пљевљима. Чланови

штаба бригаде били су на спрату, а курири у приземљу зграде.

Око 6 чаоова заменика команданта бригаде известио је командир коморе 2. батаљона 2. пролетерске бригаде да су га, испред Пријепоља, сустигли Немци и убили му 2 борца и коње, а да је он успео да умакне и о томе обавести Шумадинце у згради болнице, који су га и упутили у штаб бригаде.

Заменик команданта није ситуацију оценио озбиљном. Мислио је да су на комору пуцали Италијани, у знак протеста због разоружавања неких њихових јединица претходног дана, или нека убачена група четника, неспособна за веће акције. По његовој оцени командир коморе се уплашио и преварио. Он га је, чак, назвао паничарем и упутио га, са куриром Богданом Ризнићем, у Команду места. Друго ништа није предузео. Када су курир и командир коморе изашли на улицу, Немци су испалили прве црвене и зелене ракете, а на зграде у којима је била смештена 1. шумадијска бригада и отворили јаку ватру. Курир се вратио у штаб, а командир коморе потражио заклон. Убрзо, на дворишна врата почели су да лупају Немци. Чуло се како им се пси трагачи отимају и реже. Чланови штаба бригаде и курири су поекакали и са оружјем истрчали у двориште. Заменик политичког комесара истрчао је у чарапама. Немци су све јаче лупали, али им врата нису отворена. Заменик команданта упутио је курира команданту 3. батаљона, са наређењем да поседне мост, али је курир погинуо испод зграде. Немци су и даље испаљивали ракете, а пешадијска ватра је била врло јака.³⁰¹

³⁰¹ Милосав Милосављевић се сећа да је 3. децембра, око 18 часова, био са Суворорцем у Омладинском дому, на игранци. Атмосфера му је била сумњива, па су се вратили у штаб бригаде, парили одећу и разговарали. Суворорац му је рекао да штаб дивизије нема никаква обавештења о томе да непријатељ припрема напад, да је све мирно и да два батаљона 2. пролетерске обезбеђују град из правца Сјенице. Те ноћи Милосављевић је више пута звао телефоном комесара 2. пролетерске бригаде, кога је познавао од пре рата, предочавао му да у 5. дивизији цене да ће Немци сваког тренутка прећи у напад из

Зграда у којој је био штаб бригаде нападнута је само са улице. Из центра града и са косе изнад града на њу још није отворана ватра, па је заменик команданта једном удољницом извео штаб и курире на косу, између Соколице и Милешевке. Немци су их приметили и запуцали на њих кад су били испод косе.

Штаб бригаде се на коси нашао усамљен и одсечен, без везе са батаљонима и без могућности да командује. А батаљонима је требало што пре помоћи и предузети мере за њихово пробијање из окоужења најпогоднијим правцем.

Још на почетку немачког напада, на косу је, по наређењу политичког комесара 3. батаљона, избио део његове 3. чете и јавио се заменику команданта.³⁰²

Око 8 часова штаб бригаде, са групом бораца, повукао се нешто позади, ближе Кошевинама, где се срео са једним водом 1. батаљона 2. пролетерске бригаде, који је ноео храну на положај. У колиби између две косе заменик команданта нашао је два италијанска официра (артиљеријске осматраче). Њиховом радио-станцом успоставио је везу са командантом 2. пролетерске дивизије и обавестио га о ситуацији у граду, положају 1. шумадијске бригаде, доласку немачких тенкова, и да се на Кошевинама чује борба.

Командант дивизије му је наредио да пренесе наређење командантима 1. и 2. батаљона 2. пролетерске да изврше напад на непријатеља у граду, и да се, заједно са 3. батаљоном 1. шумадијске бригаде, пребаци преко моста на леву обалу Лима. У томе ће их подржати артиљеријски дивизион из рејона Ратајска—Чадиње. Заменик команданта је упутио два курира да пренесу добијено наређење, али се ни један није вратио, тако

Сјенице. И сваки пут је питао има ли штаб бригаде о томе каквих новости. Увек је добијао одговор да је све мирно и нормално, да нема опасности и да може мирно да спава.

³⁰² Архив ВИИ, К-736, док. бр. 5-11/1.

Радомир Цветић каже о томе: „На чуки десно од бункера наишли смо на заменика команданта и комесара бригаде. Они су нам наредили да поседнемо доминантну чуку изнад града, што смо ми извршили.

Тада смо приметили једну колону која је ишла косом десно од нас — то је био неки батаљон II пролетерске бригаде”

да није знао да ли је наређење гренето. Непријатељска артиљерија почела је да туче рејон око радио-станице, па се заменик команданта повукао на другу косу, где су положај држали део 3. чете 3. батаљона и курири штаба.

Ускоро су 1. и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде кренули у напад правцем Соколица—мост на Лиму. Десном крилу се прикључио штаб бригаде.

Напад није успео. Батаљони 2. пролетерске бригаде су се повукли на Соколицу. У граду су остали батаљони 1. шумадијске бригаде. Из града се непријатељ у стрељачком строју приближавао штабу бригаде. Испред непријатеља су на овај положај пристизали поједини борци, па се до 10 часова око штаба окупило око 70 бораца из 1. шумадијске бригаде и других јединица. Непријатељ је тада почео напад из града у правцу Кошевина и Соколице. Пре његовог избијања на косе изнад Пријепоља, један вод 1. батаљона 2. пролетерске бригаде пробио се ивицом града, преко Милешевке, и у Доенови се спојио са 2. и 3. четом 1. батаљона 2. пролетерске. Један вод 3. чете 3. батаљона 1. шумадијске бригаде покушао је да се пробије за њим, али су Немци брзо затворили тај правац, па се вод, уз велике губитке, повукао под заштитом пушкомитраљесца Јоце Николића. Том приликом рањени су Живорад Ранковић и, веома тешко, болничарка 3. чете Љубица, која је и заробљена.

Чим су избили на прву косу изнад града, Немци су отворили ватру на штаб бригаде и борце око њега који су били на другој коси. Тада је од Каћева и Бјелобаба, иза њихових леђа, на косе Кошевина почео да напада други ешелон 1. брдске дивизије. Радомир Цветић о даљим догађајима каже:

„Међутим, непријатељ нам је подилазио из града, а, сем тога, био је изашао и на косе изнад града, на којима смо ми пре тога били. Услед тога нам је заменик команданта бригаде наредио да се повучемо уз Лим, у правцу 2. батаљона 2. пролетерске бригаде, који се почео пребацивати преко реке пливањем“.³⁰³

³⁰³ Архив ВИИ, К-736, док. бр. 5-11/1.

Штаб бригаде кренуо је ка Кошевинама, али га је, са левог крила, напао вод немачких скијаша. Чланови штаба и борци око њих прихватили су борбу и убили 8 скијаша, а остале натерали да се повуку. Заменик команданта, пуцајући и сам из стојећег става, бодрио је борце: „Удрите, другови, нека виде фашисти како бију Шумадинци“. У борби је рањен V колено и бутну кост. Борци су одбили нови напад скијаша и изнели рањеног заменика команданта до заклона. Тада је рањен и заменик политичког комесара бригаде, Слободан Крстић Уча. Обојици је прву помоћ пружила Етелка Лазар, санитарски референт 3. батаљона. Команду над штабом бригаде и борцима око њега преузео је Милосав Милосављевић.

На Кошевинама штаб се нашао између два стрелачка строја Немаца, оног који је ишао за њима и другог који је Кошевине нападао од коса Рановићи. Храбри пушкомитраљезац из заштитнице омогућио је штабу бригаде да се пробије у правцу Дучева. Ту су их срели Немци који су нападали низ Лим. У кратком сукобу, погинуо је курир Миле. Рањен је, и ту остао, Виктор Прегељ (Ратко Тоја),³⁰⁴ а курир Богдан Ризнић пробио се рањен. Из Дучева штаб бригаде се спустио на Соколицу, поред положаја 2. чете 2. батаљона 2. пролетерске бригаде. Политички комесар те чете је записао:

„Пада нам у очи чудна колона која се спушта шумом и стрим странама, с десне стране наших положаја. По одећи закључујемо да нису Немци, обучени су у обична селачка одела. Немци су у белим зимским оделима. Сумњива нам је та колона. На тој страни није било наших јединица. Најзад их дозивамо и успевамо некако да се објаснимо. Делови шумадијске бригаде. Чудимо се одакле они. Касније сазнајемо да су делови шумадијског батаљона који се налазио у Пријепољу и који прихватио борбу приликом напада Немаца. Кад су Нем-

³⁰⁴ Виктора Прегеља, шпанског борца, сутрадан су нашли милешевски партизани у долини Милешевке. Сместили смо га у пећини, у селу Доња Дренова, са Радмилом Ковачевић, куриром штаба бригаде, која се из Пријепоља пробила у ово село. Када се Рада 19. децембра вратила из села, са храном, наша га је убијеног изван пећине. Истрагом после рата околности убиства нису утврђене.

ци заузели град и мост, повукли су се према Кошеви-
нама. Оријентисали су се ка 1. батаљону 2. пролетерске
бригаде, уместо да пођу ка Златару и изађу из кри-
тичне зоне. Спустили су се ка Лиму поред наших
положаја".³⁰⁵

Штаб бригаде се даље пробијао са 2. батаљоном
2. пролетерске бригаде.

ПРОБИЈАЊЕ КОМАНДЕ МЕСТА, ШТАБА ПРИЈЕПОЉСКОГ ОДРЕДА И ДРУШТВЕНО- ПОЛИТИЧКИХ АКТИВИСТА ИЗ ПРИЈЕПОЉА

Изненађени, као и остали, немачким нападом, Ко-
манда места, штаб Пријепољског одреда и активисти
друштвено-политичких организација ипак су брзо ре-
аговали и почели одмах да се пробијају из града. Учи-
нили су то на брзину, између 6.15 и 7 часова, а успели
су захваљујући задржавању средње немачке колоне
на Пушини, закашњењу десне колоне у избијању на
Лим, и борби 3. батаљона 1. шумедијске бригаде са
левом немачком колоном у Шарампову. Из Пријепоља
у правцу Бистрице пробили су се Команда места, штаб
Пријепољског одреда, посадна чета, курс болничарки
и друштвено-политички активисти. Успели су да се
правовремено извуку захваљујући снажљивим поје-
динцима, који су брзо сазнали за почетак напада, и
добром познавању града и околине.

Кад је почео напад, штаб Пријепољског одреда
био је на окупу. Њега је Команда места телефоном
обавестила о почетку напада. Обавештење је примио
политички комесар Драго Стиковић.³⁰⁶

³⁰⁵ Срећко Милошевић, „Пријепољска битка“, стр. 142.

³⁰⁶ Д. Стиковић се тога сећа овако: „Ја сам 4. децембра,
око 2 часа, дошао у Пријепоље из Тоца. Прешао сам на коњу
преко моста на Лиму. Да мосту сам приметио стражара и
први пут видео да је мост миниран. У траду је све било мир-
но, само су некуда пролазили италијански војници. Пред меј-

Чланови штаба и курири одмах су кренули, али не ка ушћу Милешевке, већ ка мосту, код Сахат-куле, одакле су намеравали да продуже ка Бистрици. Непријатељ их је приметио и отворио ватру из шараца, од које је, погинуо Даут Мусић, заменик команданта одреда, борци Пајо Јањушевић и Ратко Лазовић, а рањен је командант одреда, Раде Дивац. У Избичњу се штаб пребацио преко Лима и упутио у Тоце, где су се налазиле две чете одреда.

Напад на Команду места почео је нешто касније него на 1. шумадијску бригаду. Она је са посадном четом покушала да се пробије до моста на Лиму, одакле се чула жестока ватра. Наишла је на положаје са којих су Немци тукли опкољени батаљон 1. шумадијске бригаде. Ту су и њих дочекали ватром. Посадна чета је успела да успостави додир са Шумадинцима, али је дејства наставио свако у свом правцу. Команда места, посадна чета и друштвено-политички активисти спустили су се из града на десну обалу Лима и пробали преко Мејдана и Милешевке реке у правцу Бистрице. Потом су се пребацили на леву обалу Лима и продужили ка Тоцима. Са том групом пребацио се и санитарски курс болничарки, кош је тек био почео да ради, а похађале су га девојке из Прибора, Нове Вароши и Пријепоља. Мејдан, између Лима и Милешевке, преко којег су се пребацивали, био је тучен доста јаком ватром, од које је погинуло и рањено неколико бораца и активиста.

тефом била је паркирана једна танкета. Чланови штаба одреда били су на окупу.

Из сна ме пробудило зврјање телефона. Тражио нас је Василије Дивац, командир посадне чете Команде места, и јавио да су Немци извршили напад на Пријепоље и да су већ у граду. Пробудио сам чланове штаба и рекао им о немачком нападу. Изашао сам напоље и чуо пуцњаву код моста на Лиму.

Са Сафом Лотрић ишао сам према мосту до Ковачког потока. Даље нисмо могли од ватре. Уз пут смо будили активисте и упућивали их на ушће Милешевке и у правцу Бистрице.

У 7,15 часова прешао сам Милешевку код ушћа, и упутио се у Дренову.

ХЕРОЈСКА ОДБРАНА 1. И 2. БАТАЉОНА 1. ШУМАДИЈСКЕ КОД МОСТА У ПРИЈЕПОЉУ

Игранци у Омладинском дому, 3. децембра увече, присуствовао је велики број бораца 1. батаљона. Враћали су се око 22 часа.³⁰⁷ Борци 2. батаљона су тог дана парили одећу па нису ишли на игранку.

Зграду болнице обезбеђивала су три стражара: код моста на левот обали реке, испред главног улаза и на путу према Коловрату, испред засека. Лим је хучао тако да се тешко могло разговарати. После поноћи чуло се повремено пушкарање на сјеничком правцу, али је тако било и претходних ноћи.

Војислав Васић Столар био је дежурни 2. батаљона. Он се сећа да су му се, око 4 часа ујутро, обратила два италијанска војника и рекли да су им у близини града Немци отели храну и заробили остале другове. Они су побегли и дошли да извести о томе. Васић је то јавио политичком комесару батаљона, коме се та прича учинила невероватном, јер је знао да су према Сјеници наше снаге. Ипак је наредио да се удвоје стражари. Дежурни батаљона је то учинио и упозорио стражаре да пажљиво ослушкују, осматрају и о свему сумњивом да одмах обавесте. На стражи испред главног улаза у болницу био је Иван Паливец, а на страни испред моста тек се сменио Милан Глишић.

И Никола Стругар се сећа да је те вечери, после пола ноћи, док су у штабу 2. батаљона припремали батаљонски лист, дошао командир коморе 2. батаљона 2. пролетерске бригаде, старији човек, са брковима, и

³⁰⁷ При послератној реконструкцији догађаја у Пријепољу, похватани припадници 9. компаније изјавили су да је хармоникаш који је свирао на игранци био у њиховој служби.

узбуђено испричао да су Немци близу Пријепоља напали комору и побили његове другове и коње. Нико му то није веровао, али га је командант батаљона, ипак, упутио у штаб бригаде.

Политички комесар 2. батаљона, Тома Бреуљ, такође каже да је у штаб улетео старији борац и узбуђено испричао да је из интендантуре 2. пролетерске бригаде одвезао храну батаљонима на положај и, када се враћао, наишао је на немачку заседу. Није знао шта је било са два борца и са коњима. Упућен је у штаб бригаде. То је потврдио и политички комесар 1. батаљона, Милан Матијашевић.

Милан Ковачевић Велибор, борац 2. батаљона, сећа се да је устајање, 4. децембра, било раније него обично, а нико није знао зашто. Док се умивао, чуо је да је група Немаца у долини Лима напала комору 2. пролетерске бригаде, али томе нико није придавао важност.

Слободан Седлар Бата и Радојица Ивановић сећају се да су се прво у граду чули појединачни пуцњи и рафали, и да је дежурни 1. батаљона Бранко Стефановић командовао „К оружју!“ Кад се 1. чета 1. батаљона постројила испред зграде, још је био мрак. Борцима је речено да пролетери јуре неку групу четника на се чета вратила на спрат. У штаб бригаде упућена су два курира да се обавесте о пуцњави, али се нису вратили. Нешто касније, на болницу је отворена ватра.

И други преживели борци се на сличан начин сећају почетка напада на болницу.

Командир пиоирског вода пратеће чете 2. пролетерске бригаде и групе за рушење моста, Милорад Марковић Миша, чуо је ујутро кратке рафале на десној обали Лима. То му је било сумњиво па је пошао ка мосту. На десној обали приметио је, у полумраку, групу немачких војника. Потрчао је према постављеним пуњењима и станици за паљење да поруши мост.³⁰⁸ Тада су испалене ракете са десне обале, а преко моста је трчала група немачких војника, у белим оделима. Миша

³⁰⁸ мост је обезбеђивало 5 стражара из посадне чете Команде места, која је била у каменој кући поред бункера, на десној обали Лима. Испред ње је било једино стражарско место.

је брзо утрчао у зграду гимназије, викнуо својој групи — „Немци“, зграбио пушку, истрчао на косу и отворио ватру. Мало затим Немци су заузели зграду гимназије и из ње отворили ватру на болницу.

Мало или никако обавештавани о ситуацији, старешине 1. шумадијске бригаде нису одмах поверовале да су напад извршили Немци.

Кад су испалене ракете са десне обале Лима, дежурни 2. батаљона тек се био вратио са развода страже. Смењени стражари спремали су се да легну када је у приземље упао дежурни и командовао „К' оружју!“ У истом тренутку, болница је засута жестоком ватром са десне обале Лима и из гимназије. Разбијено стакло и ватра засули су борце на спавању. Они су поскакали, узели оружје и потрчали према прозорима. Ту су пале и прве жртве. И горе, на спрату болнице, у 1. батаљону Исто се догодило. Тамо је борце узбунио дежурни батаљона Бранко Стећановић. Првог ватреног удара Немаца, у свитање 4. децембра,³⁰⁹ политички комесар 2. батаљона овако се сећа:

„У свитање Немци су почели напад отварајући јаку митраљеску ватру, тукући сваки прозор и отвор на згради Болнице и малој згради, где је био смештен штаб 2. батаљона. Јака митраљеска ватра трајала је читавих: 15 минута“.

Родољуб Станић Трамвајац, политички комесар чете у 1. батаљону, о том тренутку каже:

„Пуцњава која је почела у зору 4. децембра, изненадила је све нас. Никоме ни на крај памети није било да су то Немци. Ми смо веровали да се ради о препаду неке четничке банде. Ускоро је почела пуцњава у граду. Када су неки другови почели да излазе из зграде, неко је викнуо да се не излази, да је то само нека четничка банда и да нема опасности. Десетак минута пошло је тако у недоумици. Онда смо приметили да су се десетак наоружаних људи, у белим оделима, пребацили преко моста на леву обалу, и упали у суседну кућу, где су се забарикадирани и са прозора почели да отварају

³⁰⁸ По календару, 4. децембра свиће у 6.45 часова, а смркава се у 16.45 часова. Зависно од временских услова, свитање, односно смркавање може наступити нешто раније или касније.

ватру на нас. У тој ситуацији нико се није снашао и никакве команде није било".

Борац 2. батаљона, Андрија Вуковић, овако је доживео почетак немачког напада:

„Пробудила ме страховита пуцњава из аутоматског оружја. Сви су наши прозори и врата били засути страшном митраљеском ватром. Такву митраљеску ватру никад до тада нисам осетио ни чуо. Иако још мрак, кроз прозоре се назирало светло дана. Ватра из аутоматских оружја стално је куљала на прозоре и врата. Чују се и први јауци рањеника. Ужурбаност, гужва и метеж из буновности. Имао сам осећај да нас туче стотину митраљеза. Поред мене је метак погодио водника Бека, страшно је кркљао јер га је погодио испод грла и формално заклао.

Са још неколико другова, искочио сам кроз прозор на задњем делу зграде, у двориште, где смо били делимично у заклону. Кад сам изашао из зграде, видео сам да је већ дан, да су нас напали Немци, да су заузели зграду поред нас у којој су били смештени Италијани, да нас из те зграде и са десне обале Лима туку митраљеском ватром. Једно одељење Немаца изашло је из зграде где су били Италијани и заузимало положај у брду изнад зида који преграђује поток, с намером да нам *онемогући* извлачење у правцу брда. *MoI* командир Пана и група бораца гађали су ово одељење. Отпор је почео како се ко снашао у првом моменту".

На знак узбуне, део бораца оба батаљона одмах је узео заклоне поред прозора, а друш су истрчали напоље и заузели у заклоне поред зграде. На десној обали Лима, тамо где су били 3. батаљон и штаб бригае, чула се јака ватра.

Немци су одмах покушали да се преко моста пребаце на леву обалу и заузму болницу. Прва група која је претрчала преко моста заузела је гимназију. За њом је, у трку, прегуран један мали топ и постављен поред гимназије. Из њега је отворена ватра на болницу. Млађен Тодоровић Срећко, политички комесар 1. чете 1. батаљона, одмах је распоредио борце и организовао одбрану. Немце који су из топа тукли болницу гађао је тронбломом, који је експлодирао близу топа, па га је посада измакла низводно од гимназије.

Оцењујући велику важност моста, Срећко је затим, са још четворицом бораца Миланом Николићем — Гој-

ком Ваљевцем, Јеленом Старчевић, Момчилом Благојевићем и једним борцем у немачком шињелу — јуришао иза болнице к њему. Али, после тридесетак метара, сви су попадали. До моста нико није стигао. Погинули су Момчило Благојевић и борац у немачком шињелу, тешко рањен, Срећко је остао на брисаном простору, Јела Старчевић се вратила иза зграде. а Николић — Гојко Ваљевац је легао у једно удубљење иза погинулих другова; ту је остао цео дан и тек увече се вратио у болницу.

Одмах после тога потрчала је преко моста и друга група немачких војника. Дочекана је ватром из болнице, неки из ње су убијени, а остали су се вратили на десну обалу. У току ова два напада и касније, за време напада тенкова око 50 немачких војника скочило је са моста на леву обалу и заузело положај на платоу између воде и пута.

ПРОБОЈ ПРЕКО ГРАДИНЕ НИЈЕ УСПЕО ,

После првог ватреног удара, који је личио на ураган, ватра је за кратко нагло спласнула. За тренутак је настала тишина. Командант и политички комесар 2. батаљона су се тада пребацили из баракe у болницу. Борци су са прозора болнице и из заклона поред зграде држали под ватром мост и простор око гимназије.

У великој соби, у приземљу болнице, већ је лежало седам мртвих бораца и много рањених. Погинуо је и командир вода Ђопће Поповић Бек, обалски радник из Београда. И у 1. батаљону било је много погинулих и рањених. Но, изненађење и први удар су ипак преброђени, прелазак немачких јединица преко моста стављен, а одбрана почела да се стабилизује. Тако је почела борба 1. и 2. батаљона да спрече прелазак немачких јединица преко моста на Лиму, који су они на препад били већ заузели.

Командант 2. батаљона преузео је команду над оба батаљона у згради болнице. После краћег договора хлтабова одлучено је да се батаљони по деловима про-

бију преко Градине — у Бабине; десно уз Пајевића поток, и лево уз косу изнад реке.

Штаб 2. батаљона је још раније разматрао могућност дејства, у случају изненадног непријатељског напада, па је сада покушао да ту замисао оствари. О томе политички комесар 2. батаљона каже:

„Ми смо се, још пре напада, у штабу батаљона споразумели да, у случају напада, поседнемо косу изнад зграде болнице, на левој страни Лима. Како је непријатељ својом ватром почео да засипа и зграду у којој смо били, ми смо се пребацили позади зграде. Командант батаљона, друг Коста Миливојевић, издао је наређење командиру наше 2. чете да са једном петорком изађе на косу изнад болнице, и да одатле штити повлачење наших делова”.

Командир 2. чете, Панта Доновић, са 5 бораца и пушкомитраљезом, покушао је, по наређењу команданта батаљона, да поседне узвишење изнад болнице, на падини Градине, одакле би штитили извлачење батаљона. Он је почео да пузи по снегу, између ретког и ситног растиња, уз падине Градине, али је одмах био рањен.³¹⁰

На косу је пошао и Бранко Плећаш, руководилац СКОЈ-а у бригади. И он је рањен на неких 40 м од зграде. Тек предвече борци су успели и њега да извуку.

Десним правцем ка Пајевића потоку, покушала је да се пробије друга група, али без успеха.³¹¹

³¹⁰ Тешко рањеног командира борци су успели да извуку. Превијен је и са тешким рањеницима смештен у склониште позади зграде. Када је у склониште ударила граната одсекла му је обе ноге. Мало затим је умро.

³¹¹ У групи је била и Аница Буловић. Она о том покушају каже: „Чим смо изашли из заклона, јасно смо се видели на белом снежном покривачу. Са десног бока, из зграде гимназије, тукло нас је више пушкомитраљеза, са одстојања од око 200 метара. У једном моменту осетих да сам рањена у обе ноге. Рекох Николи (Владимир Петровић — Никола Накарада — И. Ђ.) што сам могла мирније: „Ја сам рањена у обе ноге”, а он ми, још мирније, одговори: „И ја сам рањен”. Мало је похутао, па поново мирно рече: „Сада сам рањен у главу, готов сам”. Нешто рекох да га утешим, али се он у том тренутку подиже са земље, са стиснутим и подигнутим песницама, и викну из свега гласа: „Живела Комунистичка партија!” Рафали се поново огласише и он паде”.

Пробијање преко Градине није успело. Непријатељ је рејон око болнице тукао унакрсном ватром са десне обале Лима и из гимназите. Око осам часова Немци су се појединачно пребацивали с платоа на левој обали, испод моста, у зграду гимназије.³¹² Са тог простора дејствовао је један топ и више пушкомитраљеза. Бочном ватром су тукли оне који су покушавали да се пробију ка Градини и затварали правац према Душманићима. Командант 2. батаљона оценио је да је та непријатељска група тернутно најопаснија, јер је онемогућавала извлачење из болнице, па је одлучио да покуша да је јуришем преко Пајевића потока избаци из гимназије.

На јуриш, са командантом, кренуло је око 25 бораца из оба батаљона. Искочили су иза болнице. Немци су их дочекали ватром с чела и са десног бока. У Пајевића поток ускочили су шесторица: Ранислав Миливојевић Коста, Драгољуб Рађеновић Крле, Андрија Вуковић, Влајко Васиљевић, Ивица Девчић и Новак Крунић. Тешко су рањени Миодраг Лукић, Миленко Михаић (Миле Тамбурица), пушкомитраљезац Цветко и још десетак бораца. Само неколицини је успело да се врате у заклон. У Пајевића потоку погинули су три врсна руководиоца: Ранислав Миливојевић, Драгољуб Рађеновић и Ивица Девчић.³¹³ Новица Крунић, Андрија Вуковић и Влајко Васиљевић остали су до мрака у потоку, заклоњени преградним зидом.

Симо Јехура Данило, вршилац дужности команданта 1. батаљона, повео је око 20 бораца у нови јуриш на гимназију. Ни он није успео. Тешко су рањени Драгутин Караклајић (Дуле Музикант), Симо Јехура, Ми-

³¹² У приземљу гимназије заробили су Бранка Челића и зверски га мучили. Живом су му секли део по део тела. Убијали су и италијанске заробљенике, мада су били без оружја.

³¹³ Ранислав Миливојевић Коста био је храбар и одлучан командант. Кад је погинуо, носио је завој на руци од ране задобијене још у Дучини. Први је ускочио у суви јарак.

Драгољуб Рађеновић Крле, заменик политичког комесара 2. батаљона, студент ветерине, из Новске, у борби никоме није дозвољавао да буде испред њега. Ни команданту. У последњем јуришу је погинуо поред команданта.

лош Лазаревић (Славко Сељак) и више бораца, чија имена нису утврђена. У том јуришу тешко је рањена и убрзо издахнула Радмила Мирић Мила, руководилац СКОЈ-а 1. батаљона.

У три неуспела покушаја погинуло је и рањено много бораца. Једино је Дане Андрић био одмакао уз Градину, па се веровало да се пробио.

Борбу су цело време водили и борци из зграде болнице. Зато је и у њој било више погинулих и рањених. Рањен је политички комесар 1. батаљона Милан Матијашевић Ћира и политички комесар чете Радољуб Станић Трамвајац. Избачени су из строја скоро сви чланови штабова 1. и 2. батаљона, командири и политички комесари чета и већина командира водова. Команду су преузимали преживели командири водова и борци.

ТВРЂИ ОД ГРАНИТА

Око 9 часова, у врло критичном тренутку, погинулог команданта' 2. батаљона заменио је политички комесар 2. батаљона, Тома Бреуљ Вуја. Преузео је команду над десеткованим батаљонима. Непријатељ је све жешће тукао болницу, а из Сјенице су пристизале нове снаге. Помоћ батаљонима није стизала, а борци су јој се надали. Везе ни са једним штабом или јединицом није било. Неуспели пок[^]шаји пробијања из болнице донели су тешке губитке. А и муниције је остало још врло мало.

Нови командант је променио тактику. Уместо пробијања, наредио је да се борци повуку у зграду болнице да би из ње, по сваку цену, спречили непријатеља да пређе преко моста. Тек кад падне мрак, кренуће у пробој преко Градине и Бабина. Тиме је обезбеђено извршавање два најважнија задатка — да се, колико је то у датој ситуацији било могуће, сачува што више бораца, али и спречи непријатељу прелазак преко реке, бар тога дана. Било је то, по свему судећи, најбоље *решење*. Одлука је донета у последњем тренутку, јер

је непријатељ већ у први напад после тога убацио тенкове.

Сећајући се тога, Радојица Ивановић каже:

„Затим сам чуо глас друга Вује да се више не јуриша, већ да се туче из заклона док нам не стигне помоћ од пролетера. Ми смо се вратили на спрат, посели заклоне иза којих се могао бранити прелаз преко моста и чекали напад Немаца“.

Сам политички комесар 2. батаљона, који је донео ту одлуку, изјавио је:

„Нама није преостало ништа друго до да се повучемо у зграду, да се у њој боримо до ноћи и тада, под заштитом мрака, да се повучемо...“

Ми нисмо имали другог излаза него да сви изгинемо покушавајући да се пробијемо, или да чекамо ноћ, што смо и учинили. Када смо покушали да се пробијемо, вршили смо напад на суседну зграду у којој су се били забарикадирали Немци, али без успеха...“

Борци 1. батаљона су се организовали за одбрану на спрату, а борци 2. батаљона у приземљу болнице. И једни и други држали су мост под ватром. Са узводне и низводне стране постављено је по једно одељење са пушкомитраљезом да спрече сваки покушај ужег опкољавања болнице; одређене су и групе за пружање прве помоћи и прикупљање рањеника.

За организацију одбране на спрату одређен је Слободан Седлар Бата, командир вода 1. чете 1. батаљона. Везу између спрата и приземља одржавала је Оливера Сучић Лела.

Сећајући се тога Тома Бреуљ каже:

„Подео сам се на спрат и нашао изузетно храбре борце: Бранка Стефановића, Воју Манојловића, Слободана Седлара Бату, Оливеру Сучић Лелу и др. Бранко ми се пожали да му један Шваба са брзим шарцем смета. Ја му рекох: „Скини га па ти неће сметати“. Како је био одличан стрелац, Швабу је убрзо скинуо и његов шарац је престао да дејствује.“

Слободану Седлару, као храбром и искусном борцу, наредио сам да преузме команду над 1. батаљоном на спрату зграде. За курира између мене и њега одредио

•. сам Лелу, а затим сам се вратио у приземље зграде, у 2. батаљон".^{3,4}

Сталоженост, одлучност, организованост и показана сигурност у командовању улили су борцима веру у успех. Комесарово охрабрење, „Другови, издржите још мало. Пробићемо се чим падне мрак“, као да је улило борцима нову снагу и уверење да извлачење испод немачких удара није немогуће и није тако далеко. Само да се издржи до ноћи!

Борци су око 10 часова видели и немачке јединице, које су нападале из града према Кошевини и Соколици. Неки су претпоставили и говорили, чак да „Швабе беже из Пријепоља“. Но, није било тако. То су биле јединице које су у граду разбиле 3. батаљон и настављале напад ка Кошевини и Соколици. Бреуљ је то проценио по развоју ситуације и са забринутошћу је очекивао појачавање немачких напада и на болницу.

Издао је нова наређења — да се најстроже штеди муниција. Ради тога су издвојени пушкомитраљесци и одлични стрелци, којима су одређени закони из којих ће тући непријатеља само кад се појави на мосту и кад је погодак сигуран. Остали борци су им предали муницију, и извршавали друге задатке или чекали у закљону ред за излазак на положај и отварање ватре. Чак су одређени борци који ће од рањених и погинулих прикупљати муницију и додати је стрелцима и пушкомитраљесцима.

Око 9 часова Немци су из гимназије истерали на брисан простор око 100 италијанских заробљеника. Потом су их у колони, са рукама подигнутим увис, потерали преко моста на десну обалу. Из болнице на њих није отворана ватра. Талијани су били „жнви заклон“ Немцима који су се са њима пребацили преко моста.

У то време, око 9 часова, у Пријепоље су стигли и из покрета убачени у напад немачки тенковски батаљон и главнина 79. брдског артиљеријског пука. За подршку нападачима на болницу ангажовани су тен-

^{3,4} Лела је имала и задатак да прикупља тешке рањенике на спрату и организује њихово спуштање у приземље и да прикупља и дели муницију.

ковски батаљон и две батерије (око 8 брдских топова). Тенковскл батаљон је заузео положај у Шарампову, око моста, а топови на десној обали, око пута Ивање—Пријепоље. Остала артиљерија подржавала је напад на Кошевине и Соколицу.

На тенкове није требало дуго чекати. Прво се у болници чула бука њихових мотора и клопарање гусеница, а онда су два тенка прешла преко моста на леву обалу. Тишину у болници прекинуо је један борац речима: „Иду тенкови”. Други је додао: „Можда су наши”. Мало је ко у то поверовао. Борци су остали ћутећи и — чекајући. Нису имали искуства из борби са тенковима, а нису имали ни противтенковских оруђа ни средстава.

Да би их мало охрабрио и навикао на присуство тенкова, Бреуљ је рекао: „Није важно чији су тенкови. Важно је спречити немачку пешадију да не пређе мост”.

У први напад тенкови су пошли без артиљеријске припреме, јер заљда још није била стигла да поседне ватрене положаје. Иза тенкова наступало је по једно одељење пешадије. Када су, трчећи за тенковима, избила на мост, по њима је отворена прецизна ватра. Тенкови су прешли мост, али без пешадите. Они који нису били убијени окренули су натраг. Први тенк је стао пред главним улазом, а други између болнице и гимназије. Газили су преко погинулих и рањених, а онда стали и уперили оружје у болницу. Унакрсном ватром и брзом паљбом тукли су болницу, један уздуж, а други попреко. Гађали су непосредно, са одстојања од 10—20 метара. Убили су заменика политичког комесара 1. батаљона, Јанка Врабича Ранка и још два борца.

Тенкови су дуго тукли болницу, па су се вратили преко моста. Њихово повлачење и разбијање пешадије на мосту, њено одвајање од тенкова, охрабрило је браниоце, уверило их да могу и ту врсту борбе издржати.

Око 9,30 часова болницу је почела да туче и артиљерија, са одстојања од неких 200 м.

Тог јутра је 3. батаљон 2. пролетерске бригаде посео положај на високој Градини, са задатком да прихвати 1. и 2. батаљон своје бригаде када се буду проби-

јали преко моста. Међутим, батаљони нису успели да се тим правцем пробију. Из сачуваних докумената се не може утврдити да је 3. батаљон добио задатак да

Рушевине зграде болнице у Пријеполју, из које су 1. и 2. батаљон 4. децембра бранили прелаз преко Лима. У позадини су: мост, део Пријеполја и падине Кошевина

успостави везу или прихвати и батаљоне 1. шумадијске бригаде, или, пак, да их подржи у борби. Са Градине, са положаја његове 3. чете, нешто после 9 часова, почео је да туче по мосту и преко њега један митраљез (бреда), што је појачало одбрану батаљона 1. шумадијске бригаде у болници и било изузетна морална подршка њиховим борцима. Бреда је упорно и прецизно тукла по мосту, упркос томе што је непријатељска артиљерија непрекидно тукла простор око ње.³¹⁵ Трајало је то чак и после повлачења 3. батаљона 2. пролетерске бригаде са положаја на Градини. Митраљеско одељење се повукло међу последњима и једино је оно испољило непосредну подршку борцима у болници.

Око 10 часова борци су још чули борбе на пријепољским улицама, које је водио њихов 3. батаљон. Са Кошевине и Соколице стрељачки строј 2. и делови 1. батаљона 2. пролетерске бригаде нападао је у правцу Шарампова, а на њих су ватру концентрисали немачка артиљерија и минобацачи. Испред Шарампова Немци су организовали одбрану на брзу руку. Тада је за кратко попустио притисак на болницу. Борци су се надавали да ће два пролетерска батаљона потиснути Немце. Али, на жалост, под јаком ватром артиљерије, минобацача и пешадије, пролетери су се уз губитке, повукли на Соколицу. Цестом Сјеница—Пријепоље кретала се моторизована колона, а правцем Бјелобабе—Косевина—Соколица нападали су непријатељски пешадијски батаљони, па је и положај пролетера постајао све тежи. Али ни то није обесхрабрило браниоце у болници.

Други напад тенкова на болницу непријатељ је припремио пешадијском, минобацачком и артиљеријском ватром. Топови су непосредно, са око 200 м, гађали про-

³¹⁵ у Чадиње је 4. децембра ујутро у 3. батаљон дошао заменик команданта 2. пролетерске бригаде. Митраљеском одељењу тј. бреди одредио је ватрени положај и дао задатак да туче мост и не допусти Немцима прелазак преко њега. Командир одељења, уједно нишанџија на бреди, био је Милан Гаковић, а његов помоћник Душан Шегрт. Одељење је посело положај у једној шпиљи, из које је до 14.30 часова непрекидно тукло мост. Тада се повукло за 3. батаљоном, у правцу Јабуге.

зоре, врата и отворе на згради, пушкомитраљезе и групе бораца. Минобацачи су тукли њен кров и простор позади ње. Прва артиљеријска граната ударила је у казане са храном; ту је погинуо борац Светомир Китановић. Затим је, око 10 минута болница без прекида засипана снажном ватпом. Контузованог интенданта 1. батаљона Милорада Степановића Шпрлета захватио је митраљески рафал и пресекао на двоје по средини трупа.³¹⁶ Испред Радише Благојевића Мурзе, који је са прозора на спрату тукао мост из пушкомитраљеза, ударила је граната. Успео је само да каже „Другови, замените ме, теже сам рањен“. Умро је брзо. Притрчао је да га замени Радојица Ивановић, али га је онесвестила експлозија нове гранате. Кад је дошао к свести, био је у другом одељењу. Командир вода, Бранко Стефановић ударао га је по лицу и дрмусао. Из леве руке и леве ноге извадио му је пре тога по парче гранате. А онда му је и рекао: „Ништа ти није, држи пушку и удри по Швабама“.

За три минута на једном пушкомитраљезу променила су се три пушкомитраљесца!

У другом нападу учествовала су три тенка. За сваким од њих кретало се одељење пешадије. Кад су тенкови прешли мост, немачка артиљерија и пешадија прекинули су паљбу са десне обале. Ватром из болнице поново је онемогућено немачкој пешадији да пређе преко моста, па су се тенкови, без ње, развили око болнице. Први је прошао и зауставио се на путу за Коловрат, други пред главним улазом, а трећи између болнице и гимназије, тако да болницу може тући уздуж. Осули су ватру из топова и митраљеза, из непосредне близине, а онда се, један за другим, повукли преко моста. Лакше је рањен у леву руку, комесар, односно командант Бреуљ.

Између другог и трећег напада тенкова руководиоци су се поново нашли да се договоре о даљој одбрани.

Тешко рањени вршилац дужности команданта 1. батаљона, Симо Јехура, и политички комесар 1. чете

³¹⁶ Милорад се од почетка напада налазио поред прозора, у својству осматрача, који је обавештавао борце шта се дешава на десној обали и око моста на Лиму.

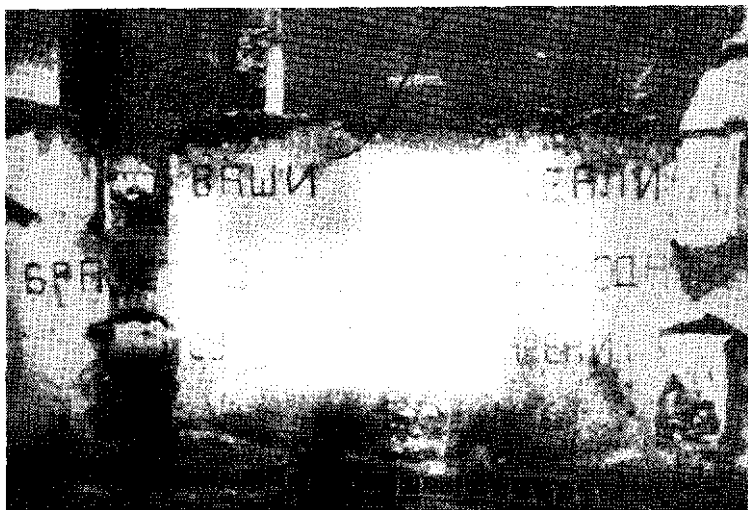
Срећко лежали су све време на брисаном простору. Отуда су поименично дозивали и храбрили борце. Кад год је Јехура питао Вулу колико је сати и шта има ново, Вуја му је, знајући да он то брине да ли ће батаљони издржати до мрака, увек казао да је више него што јесте, да до ноћи остане „мање“. Милена Ристић Попадија упорно је молила Вују да јој дозволи да се пребаци до рашених Јехуре и Срећка да их превије. Искористила је тренутак кад се Вујо попео на спрат, потрчала је иза зграде да превије другове, али је пала захваћена митраљеским рафалом кроз обе ноге. Скотољала се у заклон болнице, одакле је унета у приземље зграде и превијена. Истим рафалом, био је захваћен по други пут, и Јехура.

Број тешких рањеника се повећавао и све су више били угрожени. Још док артиљеријска ватра траје, рањенике са спрата су спуштали кроз прозор, поред зида, са задње спољне стране, јер су степенице између спратова и приземља биле разнете, а остаци изложени ватри непријатеља кроз главни улаз. Касније је између зида и падине Градине постављено брвно, па је олакшано спуштање рањеника. Тада је одлучено да се тешки рањеници сместе у склониште са стране и позади болнице.³¹⁷ Лако рањене и контузоване нико није збрињавао, они су се борили као да су здрави.

Кад су се тенкови повукли, гађање су наставиле артиљерија и пешадија са десне обале. Гранате су уништиле неколико пушкомитраљеза, а погинуо је и велики број нишанција. Два пушкомитраљеза холандске производње уништили су сами борци кад је за њих nestало муниције. Гранате су разбијале дебеле гранитне зидове и стотине ситних парчића летело је на све стране. Од кречне прашине и сагорелог експлозива у просторијама се тешко дисало и гледало. Зидови и бор-

³¹⁷ Према сећању Радојице Ивановића, део тешких рањеника пренет је у склониште иза болнице, дуго око 6 м а широко 3 м. Било је укопано у стену, а страна према Лиму била је озидана од камена. Узани улаз, без врата, био је окренут Лиму, а у зиду се налазио и отвор у виду пушкарнице, такође окренут Лиму. Склониште је било запуштено. Рањенике су чували Миливоје Јоксимовић Гајевац, са пушкомитраљезом, Жарко Борић и Радојица Ивановић.

ци били су испрскани људском крвљу и месом. Али све то борце није могло обесхрабрити — стално су држали мост под ватром. Погинуле и тешко рањене у томе су смењивали здрави и лакше рањени. У прекидима, између повлачења тенкова и почетка артиљеријске ватре, повлачили су се у боље заклоне. Само су осматрачи остајали истурени. Враћали су се кад треба дочекати пешадију и тенкове.

Зг^дови болнице порушени ватром артиљерије и тенкова са исписаним циљевима за које су њени браниоци пали

И трећи напад извршила су три тенка, са три одељења пешадије. Из тих одељења појединци су се успели провући за тенковима. Опет су се тенкови распоредили као и у претходном нападу. На болницу се поново сручила унакрсна ватра. Тенкисти су знали да браниоци немају противтенковских средстава па су прилазили уз зид болнице. Борац Миодраг Стојковић (Раша Врањанац) везао је ручну бомбу за војничку чутурицу и бацио је испред тенка. Возач је одмакао тенк од зида. То је охрабрило борце. У борби са тенковима они

су касније пунили чутоице водом, везивали за њих по две ручне бомбе и бацали их под тенкове. Нису их могли уништити, али су их присилили да се обазривије крећу.

Два тенка, који су се поново приближили болници, променили су начин напада. Један је пошао према вешерници и склоништу, а други према главном улазу. Иза другог је искочила група немачких војника и јуришала на главни улаз. Један од њих појавио се на улазу са аутоматом. Рањени борац Јова Рудар упозорио је Тому Бреуља да заузме заклон. Са прозора приземља борци су онемогућили њихов покушај да уђу у болницу. Вуја је тада неколико пута повикао да га чују борци на спрату: „Мост мост, мост!“ — да би их упозорио да спрече прелазак пешадије преко моста. Посада трећег тенка је приметила споредни улаз позади болнице и пришла му од гимназије, узаним простором између зграде и стене V падини Градине. Како је пролаз врло узан, тенк се ослонио на зид болнице и угасио мотор. Испред њега, у јарку, било је одељење бораца које је штитило зграду од опкољавања. Због мртвог угла, тенк их није могао тући. Тенкиста је онда упалио мотор, повукао се назад и отворио митраљеску ватру на одељење. У јарку су погинули Егон Лазар Зоран, Милан Ђукић Ива и борац Младен, а тешко је рањен Миодраг Благојевић.³¹⁸

Тенкови су се повукли преко моста пуцајући у покрету, а напад су продужили артиљерија, минобацачи и ватра пешадије са десне обале. Артиљерија је почела систематски да руши болницу. Гранате су падале по њеном крову, експлодирале и разносиле га. Нишанције су минобацачима покушавале да убаци мине иза болнице. Кад је ватра престала, борци су се иза спољних зидова зграде хитно враћали да дочекају нови напад тенкова и пешадије. Болница је у међувремену остала без крова.

³¹⁸ Миодрагу Благојевићу руководиоцу СКОЈ-а у чети, рафал је одсекао бутину. Превила га је петнаестогодишња Славка Павловић и пренела у склониште са тешким рањеницима.

Тројка која је штитила рањенике у склоништу по-времено је отварала ватру на непријатеља преко Ли-ма. Миливоје Јоксимовић је осматрао кроз отвор-пушкарницу и приметио: „*Немци* дуго нишане, изгледа да ће нас да гађају“. Тренутак затим граната је ударила у отвор склоништа. Проломила се заглушујућа експлозија. У склоништу су погинули Миливоје Јоксимовић, Жарко Борић, Босиљка Ступар (Слободанка Црногорка), Миленко Михаић (Миле Тамбурица), Панта Доновић и Миодраг Благојевић. Бранко Стефановић, који је после тога први ускочио у склониште, изнео је Радојицу Ивановића, Славку Павловић, Богомира Прокића (Боју Азања) и Велизара Јовановића Малог.³¹⁹

³¹⁹ Славка Павловић се тог догађаја сећа овако:

У склоништу сам превијала рањенике, а Гајевац је са пушкомитраљезом био на вратима склоништа и шитио нас. У једном моменту он ми рече: „Славка, Немци пуне топ и право у нас нишане“. Тек што је то рекао, нешто јако севну *тл* страшно пуче. Неко време била сам без свести. Кад сам се освестила, осетила сам тишину која ме је зачудила и уплашила. Видела сам зидове склоништа упрскане крвљу и парчадима меса. По поду је била каша од крви, меса, одеће и земље. Груди су ми биле попрскане мозгом, па сам помислила да је то мој мозак. Покушала сам левом руком да опипам главу и уверим се у то, али је, због болова, нисам могла померити. Десном руком сам утврдила да ми је глава читава. На темену сам напипала парче гранате које се једним крајем набило у главу, а другим вирило напоље. Учинио ми се да сам остала сама на свету и било ми је жао што нисам погинула. Тада је неко споља питао има ли живих и ја се јавих. Док су ме извлачили из склоништа, рањена сам у ноге. Пређијена сам и смештена са тешким рањеницима. Увече ме је тгaneo из болнице Радмило Илић Рафаило“.

О удару гранате у склониште са тешким рањеницима Радојица Ивановић каже:

„Налазио сам се у групи која је обезбеђивала склониште. Чуо сам јак пуцањ, осетио удар брна у главу и губљење свести. Освестио сам се када ме је Бранко Стефановић ухватио за ноге да ме извуче из склоништа. Кад сам отворио очи, видео сам да је граната однела Гајевцу горњи део тела, да је Жарко Борић сав крвав пао поред зида. Славка Павловић је у крви седела уза зид без знака живота, а поред ње се Боја Прокић Азања једва померао. Преживеле је брзо и спретно из склоништа у заклон болнице извлачио Бранко Стефановић. Кад је последњег преживелог извукао, у склониште је ударила друга граната и разнела га“.

Било је све теже указивати помоћ, збришавати и заштити тешке рањенике од непријатељске ватре. Сместени су тамо где је било одељење интендантуре, у приземљу болнице, које је изгледало најсигурније. Ту су били Никола Стоугар, Славка Павловић, Богомир Прокић, Драгутин Караклајић, Милош Лазаревић и Милена Ристић.

У бризи за рањенике другарице су показале задивљујућу хтзаброст и самопожртвовање. Најмање о чему су при томе водиле рачуна била је њихова лична сигурност. Гинуле су, извршавајући неуморно своје задатке.³²⁰

У жеку најжешће артиљеријске и минобацачке ватре осматрачи су јавили да два тенка и пешадија поново крећу у напад. Браниоцима нешшјатељ није дозвољавао ни тренутак одмора. Они су поново отворили ватру и разбили непријатељску пешадију на мосту, али су се појединци пробијали иза тенкова. Опет је један тенк стао испред главног улаза, а други између болнице и гимназије. Са кратког одстојања први је гађао из топа крова прозоре. Гранате су пробијале таванице. Поред разнетог крова били су делимично, проширени отвори на бочним зидовима. Од једне експлодиране гранате лакше је контузован Слободан Седлар. Неколико гелера избушило му је шињел и капу на глави.

Иза првог тенка приттзчао је Немац и са главног улаза, отвооио ватру по приземљу. Учинило му се да у приземљу нема никог па је руком давао знак осталима да поиђу. Кад су још три Немца притрчала, сва четворица су покошена ватром бранилаца.

Тенкови су одступили и трећи пут. Тада је дошло до новог, најжешћег артиљеријског и минобацачког напада. Почео је брзом паљбом. Гранате су засуле борце у приземљу пре него што су се заклонили. Зграде су већ толико биле руиниране да је у њима мало простора остало, нарочито на спрату, где су се борци могли заклонити. За време овог напада погинуо је Душан

³²⁰ Радојица Ивановић се сећа да је, када је изнет из; склоништа, видео и чуо Оливеру Сучић Лелу како с прозора на спрату виче, у очајању због погинулих рањеника: „Луцај, Швабо, још нас има живих“.

Билбија и рањен политички комесар 3. чете 1. батаљона, Милорад Ристић Веља. Једна граната ударила у зид и извалила га. Тада је контузован руководилац одбране Тома Бреуљ, који је стајао иза зида.³²¹ Док је долазио свести, ватра је престала, а три тенка, праћена пешадијом, опет су кренула у напад. На исти начин за њима се пробило неколико војника. У приземљу болнице Радомир Ивановић (Мића Цовени) упозоравао је на приближавање тенкова и пешадије. Како се сувише открио, погођен је рафалом из тенка. После брзе паљбе два тенка су се приближила згради. Иза њих су искочили војници и притрчали до спољашњег зида болнице. Они су покушали бомбама да обезбеде улазак у болницу. Тако су више бомби убацили које су им браниоци вратили. На жалост борац Милан Ковачевић, враћајући једну бомбу, ударио је њом у шипку на прозор, па се она одбила у ходник и експлодирала на главном улазу. Настао је најкритичнији тренутак. Три тенка су тукла са блиског одстојања подржавајући напад јуришне групе, која је допела до спољашњих зидова. Кад је неколико бомби експлодирало, Немци, су пуцајући из аутомата, ускочили кроз главни улаз и прозоре у приземље болнице. При том су викали: „Комунисти, предајте се“.

Из приземља су, кроз прозоре, плема задњој страни искочили сви браниоци. Сад су се Немци нашли у приземљу, а позади болнице борци 2. батаљона и, на спрату, борци 1. батаљона. Не оклевајући, хладнокрвни Тома Бреуљ брзо је одлучио да противнападом избаци Немце из приземља. Прикупљене су последње ручне бомбе, подељене добровољцима који су, заједно с њим, ускочили у приземље. У ствари, нашли су се Немцима иза лећа, бацили бомбе и отворили ватру. Напад је био силовит, осветнички. Ни један Немац из приземља није изашао жив. Тамо су поново ускочили борци 2. батаљона и посели, за одбрану, предњи зид болнице. За-

³²¹ Последице ватрених удара непријатељске артиљерије не могу се мерити само бројем убијених. Борац Радојица Благојевић, поред кога је ударила граната, шетао је без свести кроз зграду, изашао из ње у току борбе, легао у јарак и умро, иако није био ни рањен ни повређен.

плењена су два аутомата и две торбице са по 250 меката.³²² На предлог борца Драгослава Мартиновића Миће, главни улаз је зазидан грађевинским материјалом, џаковима пиринча, брашна и шећера. Тенкови су се опет повукли на десну обалу, овај пут без пешадије.

Борба 3. батаљона у граду је малаксавала, а расламсавала се борба на Соколици. Са Градине је и даље дејствовала бреда и учествовала у одбијању напада немачке пешадије преко моста. Сазнање да се и пролетери туку уливало је браниоцима болнице храброст и моралну снагу да истрају у одбрани. Натчовечанским напорима одолевали су много надмоћнијем, упорном и методичном непријатељу. Рањеници су у томе превазилазили сами себе. У најтежим тренуцима они су подстицали здраве да спрече прелаз непријатеља поeko моста, да се боре до последњег. Био је то пример невиђеног самоодрицања и самопожртвовања свих бораца. Ватрене ударе непријатељских топова није издржао гранитни камен дебелих болничких зидова, али су издржали бооци 1, и 2. батаљона.

Напади непријатеља понављали су се на исти начин и несмањеном жестином. Тенкови се повлаче преко моста, а ватру настављају артиљерија, минобацачи и пешадија. Дебели гранитни зидови постепено попуштају. Гранате проширују отворе прозора и врата. Ураган прецизне ватре непријатеља траје око 10 минута, а онда преко моста поново крећу два тенка, за њима по одељење пешадије. Овог пута пред главним улазом зауставља се први тенк, а иза њега немачки војник замахује да баца бомбу, али пада погођен. Оба тенка унакрсном ватром туку болницу. Једна је граната ударила у таваницу над рањеницима и избила више комада бетона, који су усмртили Драгутина Каракљајића, Милоша Лазаревића и још једног борца. Тенкови су се повукли, а ватра артиљерије, минобацача и пешадије настављена је без ппекида. Онда је уследио још један напад тенкова и пешадије. Али пешадија није била ви-

³²² Сутрадан, 5. децембра, кад су аутомати предати команданту бригаде, он их је доделио комесарима 1. и 2. батаљона.

ше онако агресивна као у почетку, Јер Је, свакако, претрпела велике губитке.

Најзад, наступио је кратак застој. До новог напада требало је причекати. А онда је преко моста прешао један тенк, без пешадије, и приближио се главном улазу. Необичну тишину и ишчекивање прекинуо је глас из звучника. Неко је на лошем српскохрватском језику борце у болници позивао на предају. „Партизани, узалудан је ваш отпор против великог немачког Рајха. Немојте узалуд да гинете, предајте се“. Уз тај позив дате су „гаранције“ онима који се предају и упућене претње онима који наставе борбу. Позив се понављао. После рафала по звучнику, Немци су се манули ћорава посла. Тенк се повукао на десну обалу, што је значило да се борба наставља.

МУНИЦИЈА — КАД ЈОЈ СЕ НИКО НИЈЕ НАДАО

У рушевинама болнице постајало је све теже. Артиљеријски и тенковско-пешадијски напади настављани су наизменично. Број погинулих и тешко рањених нагло је растао. Артиљерија је почела да туче темпираним гранатама кроз прозоре и врата, а минобацачи да убапују мине у заклон иза болнице. У ствари, заклона више и није било. Муниција је скоро сасвим истоошена. Код погинулих и тешко рањених више се није могао наћи ни метак.

Тешкоће с муницијом решене су изненада, у најкритичнијем тренутку. После јаког ватпеног напада, кренули су, као и обично, тенкови, али је између њих ишао мотоцикл са приколицом, и на њој митраљез шарац са послугом. Кретали су се ка Коловоату и пуцали. Њима није недостајала муниција. Кад је мотоцикл пролазио поред главног улаза, болнице, убијен је возач и мотоцикл се преврнуо у јарак поред пута, на десетак метара од болнице. Двојица војника искочила и потрчала ка Лиму, али су и они убијени. Тенкови су продужили ка Коловрату, а на повратку посада једног тенка је покушала да извуче мотоцикл, али није успела.

Тома Бреуљ је намеравао, кад падне мрак да са мотоцикла скине шарац и узме муницију. Борац Војислав Манојловић сматрао је да то треба учинити одмах, пре новог напада тенкова и пешадије. И, не двоумећи се, он је сишао са спрата и затражио од комесара дозволу да то учини. Бреуљ му је рекао да сачека ноћ, и да прво донесе муницију, а после шарац. Воја се без речи удаљио, пронашао некакав чаршав којим се огрнуо и изашао на задњи улаз. Одатле је препузао брисани простор, скинуо шарац и са увученим редеником муниције пузећи га донео.³²³

У другом покушају Манојловић је извадио из приколице четири муницијске кутије, са по 300 метака. Стално под ватром, вукао их је и гурао док није допузао иза болнице. Борци су га штитили ватром. Знали су добро да одбрана и њихови животи зависе од те муниције. Једна тешка брига била је преброђена игром случаја и среће која се, ето, бар за тренутак осмехнула храбрима. Сви су тада некако били сигурни да ће издотокати до пада мрака. Муниција је подељена борцима.

Тражио се борац који зна да рукује шарцем, али њега у приземљу није било. Тек кад је вест стигла на спрат, јавио се Слободан Седлар. Сишао је са спрата и примио шарац.

До извлачења батаљона, Седлар се наместио у заклону испод Градине, на углу поема гимназији, и ватром тог шарца бранио, непријатељу прелазак преко моста.³²⁴ Кад су почеле припреме за извлачење, предао га је Милану Ковачевићу, пошто му је показао претходно како се њим рукује. Он је преузео бригу о припреми 1. батаљона.

³²³ Сав срећан, предао га је Вуји и рекао: „Вујо, ево шарац. Има у корпи 4 кутије муниције“. Комесар је примио пушкотрепац и благо га прекорио: „Па, Војо, рекао сам ти да прво донесеш муницију“. „До мрака ћу донети и њу“, одговорио му је Воја, и изашао.

³²⁴ Слободан Седлар Бата служио је војску у чети пратећих оруђа, научио је да гађа шарцем, 29. новембра, на Бијелим брдима, за време одмора, од једног борца 1. батаљона 1. крајишке бригаде. На његово наваљивање, тај му је борац дао и да испали неколико рафала.

Према сећању преживелих, 4. децембра су борци 1. и 2. батаљона одбили девет напада тенкова и пешадије преко моста и издржали девет артиљеријских и минобацачких ватрених удара. Немачка пешадија препела је велике губитке.

Око 15 часова настало је затишје. Артиљерија је гађала ретко и појединачно, митраљези су се повремено оглашавали, а тенкови се нису појављивали. Из болнице је, такође, ретко отворана ватра. Уморни борци тек тада су предахнули. Можда је и непријатељ утрошио много муниције и горива, па узео предах да среди јединице и попуни их пре мрака. А можда се припремао да и сам пође у нови напад кад падне мрак.

Стање у рушевинама било је тешко. Али се некако осећало да је одлучујући тренутак близу и да је задатак извршен. У међувремену су погинуле Живадинка Марјановић и Десанка Радојичић, а рањени су Павле Рус, Мица Ђурић и Миодраг Лукић по други пут. Са Соколице се чула, а делимично и видела, жестока борба. Ватра 3. батаљона 2. пролетерске бригаде са Градине, изнад болнице, престала је око 14 часова.

После девет часова које су браниоци болнице издржали под непрекидном ватром пешадије, тенкова, артиљерије и минобацача, Бранко Стефановић и Бранко Александрић поделили су им нешто суве хране: конзерви, хлеба и цигарета. Прво рањеницима, па осталим.

НА СОКОЛИЦИ, СА 1. И 2. БАТАЉОНОМ 2. ПРОЛЕТЕРСКЕ

Батаљони 2. пролетерске бригаде на мостобрану нису у току ноћи 3/4. децембра открили провлачење колоне 2. пука „Бранденбург“ кроз њихов борбени поредак нити су касније предузели мере да прате кретање и утврде њихов распоред, јачину и намере. Нису на време открили ни њихов прелазак у напад из Пријепоља ка Кошевинама већ су остали прилично неактивни све док нису непосредно нападнути. Прве јутарње чарке са Немцима нису их довољно озбиљно упозориле да се нешто крупније догађа. Касније су се оба батаљона нашао у тешким искушењима. А 1. шума-

дијска бригада је у Пријепољу, на 10 км позади њихових положаја, водила већ неколико часова тешку борбу са Немцима. У документима нема података о томе какве су мере предузели штабови 2. пролетерске бригаде и 2. пролетерске дивизије да подстакну активност својих јединица. Међутим, утврђено је да је штабу 2. батаљона (са 1. четом 1. батаљона) у два маха наређено да покуша да се пробије на леву обалу (преко моста у Пријепољу или газом код Ивања), или ка Бистрици (наређење од дивизије), односно да изврши напад на Пријепоље, заузме мост и пребаци се на леву обалу, или да изврши пробој преко пута Сјеница—Пријепоље према Златару (наређење од бригаде, с напоменом да бригада нема могућности да их помогне).⁸²⁵ Путем Сјеница—Пријепоље у то време кретала се јака немачка моторизована колона, а како, уз то, везе са снагама источно од тог пута није било, изабран је за пробој правац ка Пријепољу.

Око 10 часова 2. батаљон, 1. чета и један вод 1. батаљона, пошли су у напад правцем Соколица—Шарампов-мост на Лиму. На десном крилу нападало је око 50 бораца — 3. чете 3. батаљона, курири и штаб 1. шумадијске бригаде.

После неуспелог првог напада на мост, са Соколице се од 2. батаљона одвојио један вод из 1. батаљона и пробио ивицом града, преко Милешевке, правцем Расно—Дренова—Бистрица, где се спојио са 2. и 3. четом 1. батаљона, које су од Милешева одбачене у том правцу. Остали су се повукли на Соколицу.

У том моменту са косе Рановићи повукла се на Соколицу 2. чета 2. батаљона, посела је и са ње обезбеђивала свој батаљон. Напад је поновљен још једном испод Соколице, десном обалом Лима, али је одбијен јаком ватром из Шарампова, па се 2. батаљон повукао уз обалу, до висине Коловрата, где је, око 11 часова, покушао да пређе Лим газом. Ту је дошло и четрдесетак преживелих бораца из 3. батаљона и штаба 1. шумадијске бригаде, под командом Милосава Милосављевића, који је преузео команду над преживелима по ра-

⁸²⁵ Срећко Милошевић, „Пријепољска битка“.

њавању Милоша Дудића. Они су на том месту покушали да прегазе Лим. Међутим, био је дубок, широк, брз и хладан.³²⁶

Милосављевић је покушао да на коњу пребаци најпре рањеног Милоша Дудића, заменика команданта бригаде, али су се са пола реке вратили. По угледу на пролетере, група бораца се ухватила за руке и покушала да тако пређе Лим, али се већина утопила. Лим су успели да препливају само Наум Зафировски, начелник штаба бригаде, Радомир Цветић, командир 2. вода 3. чете 3. батаљона, Стеван Ручнов Крња, Драгољуб Милутиновић Видра, командир 3. вода 3. чете, и Младен Танасковић. Мокри, шли и бо-си, по снегу су препешачили до штаба дивизије у Сељашници.³²⁷

Немци су врло брзо напали место прелаза. Прво су збацили са Соколице 2. чету, која је обезбеђивала прелаз, а потом су избили на гребен и отворили ватру по месту прелаза, где је дошло до панике. Они који су знали да пливају скочили су у реку. Велики број бораца се утопио у набујалом Лиму, а многи су погинули у реци или на обали. Тешки рањеници беспомоћно

³²⁶ О избијању групе на Лим, Радомир Цветић каже:

„Међутим, непријатељ нам је подлазио од града, а сем тога био је изашао на косе изнад града на којима смо ми пре тога били.

Услед тога нам је заменик команданта бригаде наредио да се повучемо уз Лим, у правцу 2. батаљона II пролетерске бригаде, који се почео пребацивати преко реке препливавањем. Тако смо наишли на једног сељака који нас је известио да једна немачка колона иде низ Лим, те бисмо, ако будемо продужили у истом правцу, наишли на њих. Према томе, непријатељ нам се приближавао од града, са положаја изнад града и низ Лим.

У таквој ситуацији, друг Милосав је наредио да се они који знају да пливају пребаце пливањем преко реке, а да се остали пробијају јуришем преко моста на Лиму у Пријепољу. Ја сам препливао реку и у току дана стигао у Пљевља. Кад сам препливао Лим, видео сам наш батаљон како се креће у правцу Пријепоља" (Архив ВИИ, К-736, док. бр. 5-1/2/1).

³²⁷ У Сељашници су добили нешто одеће и обуће и — пошто су неки поднели извештај — продужили су ка Јабуци, где су стигли око 22 часа. Ту су преноћили, добили још одеће и обуће и ујутру, 5. децембра, наставили са једном колоном 2. далматинске бригаде. Неколико дана касније, прикључили су се својој бригади.

су лежали. На месту прелаза извршили су самоубиство Рајко Шотра (Рака из Трњака) и Шуца, чланови агитпропа 1. шумадијске бригаде. Три борца, чији идентитет није утврђен, загрљени су загазили у Лим, али их је однела матица. Ту се утопио и курир штаба бригаде Милорад Јовановић Црни, и још један борац.

Милосав Милосављевић са око 30 бораца, кренуо је ка Пријепољу. Али, увидевши да је тамо немогуће проћи, прикључили су се 2. батаљону 2. пролетерске бригаде на Соколици и са њим наставили борбу.

Кад је непријатељ отворио ватру по месту прелаза, командант 2. батаљона 2. пролетерске, Милан Ракић, позвао је борце да се не даве у Лиму, већ да нападну непријатеља на Соколици. Први покушај напада није успео. Командант је тада сакупио мали број присутних командира и политичких комесара и рекао им: „Опкољени смо са свих страна. Морамо се пробити преко Милешевке према Златару. Др^гог излаза нема“. Поново су борци пошли на јуриш. Борбом прса у прса, успели су да збаце непријатеља са Соколице, али не и да се пробiju преко Милешевке. Командант је онда наредио да се Соколица поседне и брани до последњег човека.³²⁸

Обруч непријатеља опасивао је Соколицу са три стране, на око 100 метара од положаја браниоца, а са четврте стране био је хладни непрелазни Лим. Браниоци, њих око 200 бораца 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде, организовали су кружну одбрану на положају који је окружавао врх Соколице линијом бункера и камене ограде. Положаји непријатеља делимично су надвисивали положај бранилаца.

³²⁸ Соколица је каменито узвишење, са две косе које стрмо падају према Лиму. На вишој коси била су 4 полусрушена бункера, један поред другог, на растојању од 10 м. Њих су изградиле Италијани за одбрану Пријепоља. Њима се најлакше могло прићи од Кошевина. На нижој коси био је само један бункер, од насланог камена. Обе косе са источне стране полукружно је окруживала ниска камена ограда, која је са бункерима чинила јединствен систем одбране платоа чија је величина, приближно 100 X 150 м. Из земље је вирило појединачно камење, а плато је био потпуно откривен.

Немци су Соколицу брзо обасули најжешћом пешадијском, артиљеријском и минобацачком ватром, да би, после десетак минута, са три стране пошли на јуриш. Најжешћа борба се водила од 12 до 16 часова. Наизменично су се смењивали ватрени удари артиљерије и јуриши непријатељске пешадије. Тукло се на блиском одстојању, а сваки ј^пиш одбијан је борбом прса у прса. Била је то борба на живот и смрт. Непријатељска пешадија се повлачила само до границе сигурности, да не трпи губитке од сопствене артиљерије. Браниоци су трпели велике губитке. Граната је бацила у провалију Наду Дивљан, четног руководиоца СКОЈ-а, и Ђуру Далматинца. Тешко рањени политички комесар 3. чете, Исаило Тодоровић, извршио је самоубиство.

Од болнице је допирао одјек непрекидне и жестоке ватре, што је значило да 1. шумадијска бригада и даље упорно спречава Немце да пређу преко моста на Лиму. Одбрана болнице и Соколице међусобно су се допуњавале, надахњивале и подстицале на истрајност и самопожртвовање.

Соколица се бранила до сумрака. Тада је са заставом батаљона око груди погинуо и командант 2. батаљона, Милан Ракић.³²⁹

Команду над преживелим борцима на Соколици преузео је Милосав Милосављевић. Око 16 часова непријатељ је по Соколици отворио до тада најјачу артиљеријско-минобацачку и пешадијску ватру, наговештавајући одлучујући напад. Чим је ватра престала немачка пешадија је кренула на јуриш. Браниоци су одговарали брзом паљбом и ручним бомбама, па су се повукли хитно ка обали Лима. Око 16,30 часова непријатељ је коначно заузео Соколицу.

Већ је био мрак кад су преживели борци испод Соколице поделили муницију и ручне бомбе затечене у комори 2. батаљона. Тенкови су у то време прешли преко моста на леву обалу Лима, мимоишли болницу и стали испред Коловрата.

³²⁹ Тога дана је из 2. пролетерске бригаде погинуло 139 бораца, од тога око 120 на Соколици.

Са Соколице је ка Лиму кренула већа група Немаца, елавећи победу гађањем из покрета. Сачекао ју је пушкомитраљезац Андрија Смиљанић, еа групом бораца, и изненадном ватром одбацио назад.

Преживели су се одвојили од непријатеља и десном обалом Лима понели 7 тешких рањеника: Милоша Дудића, Слободана Костића, Андрију Вагића, Милију Ристовића Плача, Зору Богићевић и још двојицу бораца. Непријатељ је из рејона Дучева непрекидно тукао појас земљишта до Лима, којим је колона прелазила пузањем.

У рејону Ивања, колона је покушала да пређе Лим. Прво су три борца упућена да прегазе реку. Двојица су успела, а трећи се утопио, па се од преласка одустало. Одлучено је да се колона пробија ка Златару и Прибоју, у правцу 5. крашшке дивизије.

Колона преживелих свратила је у ивањски заселак Долове, у кућу Зорке Ђерић (сестра Михаила Ђоковића). Код ње су предахнули, она им је дала нешто сира и хлеба да једу, али им није знала рећи јесу ли се Немци задржали у Ивању. Речено јој је да се спреми да их води до Кошевина. Кад су пошли од куће, прво их је одвела до Јелене Коковић (сестра Рада Дивца, команданта Пријепољског одреда) па су њих две ишле с колоном до куће Пузовића. Одатле их је Војко Пузовић довео до села Седобро.

У колони је, с рањеницима, било око 75 бораца, од тога око 17 из 1. шумадијске. Пролазећи преко Кошеvine, борци су видели немачку колону која се кретала правцем Сјеница—Пријепоље. На Милешевки им је једна усамљена старица показала најпогодније место за прелазак реке. Цесту Сјеница—Пријепоље колона је украдила да пређе испод моста, јужно од Седобра, између ешелона немачке колоне. У Седобру се група дуже задржала — ту су превијени рањеници, а мештани су борцима донели вечеру.³³⁰

³³⁰ Неколико рањеника, који нису могли да се пробију са Кошеvine и Соколице сакрили су се у рејону Соколице и непријатељ их није открио. Мештани околних села су их проналазили, збрињавали и лечили. Неки су због тешких рана и нетручног лечења брзо умрли. Муслиманска милиција и четници

Око 2 часа по поноћи настављен је покрет правцем Г. Дренова—Бистрица. Око 8 часова колона је стигла у рејон Бистрице. Док се одмарала, чула се јака експлозија. Мештани су рекли да је то 5. дивизија порушила мост у Прибоју.

На коси изнад десне обале Бистрице и Лима, упућена патрола се повезала са једном јединицом 10. крајишке бригаде 5. дивизије. С њом је дошло одељење Крајишника и понело рањенике. Непријатељ је рано УЈУТРУ избио на Пилатовац и кренуо за колоном. До мрака, 5. децембра доспео је на линију Бистрица—Рутоши.

Колона се из Бистрице пребацила у Златарске Челице, а одатле су рањеници превезени саоницама, које је упутио штаб 5. дивизије, у Прибојску Бању, у одељак дивизијске болнице. Тамо су стигли око поноћи. Даље су се кретали, са болницом 5. дивизије, према источној Восни.³³¹

Од 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде у 5. дивизији је формиран Пролетерски батаљон, који се борио у њеном саставу до краја лимско-дринске операције. У састав 2. пролетерске бригаде вратио се 8. фебруара 1944, у рејону Рајшићи—Крсташи, северно од Пљеваља. Са њим се у 1. шумадијску бригаду вратило неколико бораца: Слободан Кретић, Радомир Раковић, Етелка Лазар, Олга Марковић и још неколико бораца.

У „Дневнику“ заменика команданта 2. пролетерске бригаде, Миодрага Миловановића Лунета, остало је записано једно потресно сведочанство о трагичним децем-

су после борбе претресали села и проналазили рањенике, које су ^{одеодили} или убијали ту где су их нашли. Породица Ћерић, из Дучева, лечила је Милосава Илића, (умро је и сахрањен је у селу) и Милоша Ратковића, Божу Деспота и Јову и Бошка, чија презимена нису утврђена. Четници су их похватили и 18. децембра предали Немцима, који су их стрељали. Борка Дивац је 12 дана лечила Стипу Мартизнића из 2. пролетерске, али га је после убила муслиманска милиција у Јадовнику.

³³¹ Милош Дудић је био најтежи рањеник. Оперисала га је 6. децембра др Јулка Мештеровић. Касније је пребачен у Централну болницу, у Шеховиће, где је умро 17. јануара 1944. Ту је и сахрањен.

барским догађајима у Пријепољу и око њега. Ево делимично његовог записа:

„Данас је 7. XII. Налазим се у селу Трновице, општина Мељачка. Шта да пишем? Нема више II пролетерске бригаде, нема херојске бригаде, бригаде коју је створио херој Лековић, херој Алекса. Нема више славног I батаљона и II батаљона. Нема више јунака, хероја, добрих, веселих другова. Крв моја, делови мога тела, моји животи. Сада их више нема. За један дан прогутао их је Лим, уништиле их немачке свиње и крвожедни вуци. Тужно је то било, страшно је то било гледати, посматрати, како хероје, пролетере, цвеће нашег народа, односи мутни Лим.

Рано изјутра 4. децембра пробудило ме зврјање нашег телефона. „Немци су на Соколици“. Шта је са нашим I. и II. батаљоном? У Пријепољу већ почела борба. Средоје наређује да идем на мост. Увиђам, све је касно. У граду се већ чује борба. Нисам могао проћи. Пут је већ под ватром.

На другој страни Лима стоји колона. Надам се да је то комора II батаљона. Један друг ми рече да су то сељаци. Пењем се уз брдо, за Градину. Борба узима све већи и већи замах. Не могу да дишем. Не могу да идем. Артиљерија већ туче наше положаје. Плашим се да се не ради само о Пријепољу, већ и о даљем прозору Немаца.

Шта је са нашим на Кошевини? Чује се борба. На Кошевини се појављује наша колона. Тешко је описати у каквој узбуђености пратим њено кретање. Изнад Соколице нападају. Куда ли ће? Окрећу према Пријепољу. Радујем се, то је добро. Ваљда ће се пробити преко моста. Идем на Градину да видим шта ће бити. Тек што сам изашао на саму стену, почиње страшна пуцњава артиљерије. Пребацујем се у нови заклон, артиљерија туче све жешће и жешће. Трећи батаљон је на положају. Експлозије потресају брдо.

Посматрам наше на другој страни Лима. Спуштају се ка води. Покушај да се пребаце преко моста није успео. Надам се да ће наћи неки газ и да ће бар прећи Лим. Сви су се спустили ка Лиму. Прелази први на коњу. Иде. До половине. Неко тоне. Коњ плива. Нема газа... На обали комешање. Артиљерија хоће, чини ми се, да сравни Градину. Просто осећам талас од граната које нам се приближавају. Када пођу у таласима, некако ми је лакше. Онда се налазим у некој страшној олуји. Али када почне једна по једна, мучни су осећаји. Чекаш. Лете и смрди дим од експлозије.

Чује се ларма. Неки од наших полазе уз брдо. Један плива, други, трећи, више њих. Неке вода износи далеко доле. Гледам, пролетери, јунаци са Чемерна, Јај-

ца, Ливна. Хероји са Дрине и из Пете офанзиве. Гину, нестаје их, односи их Лим. Ах!

Наши непријатељи у Србији су говорили да смо се потопили у Лиму. Сада, сада почиње. Далеко око 200 метара, са једне стене почиње шарац. Наши налетеше у ланцу на воду. Иду, тону... Неки пливају. Шарац само трешти као да се смеје страшној нашој катастрофи. Тенкови долазе на мост, мост није срушен. Наши се враћају уз брдо. Напредују уз шуму, све то под борбом. Неки се враћају. Осипа се stroj. Опет силазе на Лим, ниже од Коловрата. Да ли има газ? Неки су још на брду изнад Соколице. Чује се „Ура“, „Напред другови!“ На Соколици и у бункере улазе два Немца. Наши трче на њих. Они се крију у стене. Наши су запосели бункере. Опет силазе на Лим. Неко виче „На положај, другови!“ Од Лима се враћају и они који су сишли од шуме... Немци им долазе са бока. Са оне стране у снегу. Тужно је посматрати. Људи су у безизлазној ситуацији.

Оне цукеле са ливаде утекоше и најзад наши за-поседоше бункере на Соколици.

Сишао сам са Градине до првих кућа. Долази Божо. Плакао бих. Зар толико људи, који су гледали у нас-са пуно поверења, остављени су сада на милост непријатељу, а ми стојимо на другој страни и ништа им не помажемо. „Хоћете ли ви предузети шта за наше спасење?“ То су речи наших са оне стране, то су речи упућене нама, нама који смо седели у лепим кућама и ручали на застрвеним столовима. Ја сам и добио такав утисак о нашем штабу дивизије. И ја мислим да су они за све то криви. Као да су људи шибнице, и, врло важно, две више или мање. Без икакве процене ситуације терена пребачена су наша два батаљона на ону страну Лима. Ја се осећам крив што нисам обишао те батаљоне, видео њихове положаје и што нисам био са мојим храбрим пролетерима на оној страни, да гинем са њима, да гинем са јунацима.

Данас је 9. XII. Налазим се у с. Веленићи код Челебића. Из Трновице смо кренули за Захум, а одатле за Бовово, па смо после окренули из Захума преко Поповог Дола за Челебић.

Тек што сам стигао са Градине, дошло ми је наређење од дивизије да са нашим 3. батаљоном и Шумадинцима организујем одбрану Градине. Тек што сам им одговорио, отпочеше меци да експлодирају изнад мене, као да неко пуца од Градине. „Наши се повлаче са Градине“. Артиљерија туче куће, само их брише... Повлачимо се уз брдо да би организовали добру одбрану. Шумадинаца нигде нема. Ја мислим да су се изгубили у повлачењу. На брду сам. Немци избијају на једну чистину. У белим су оделима. Гужвају се као чопор

свиња. Наши дају отпор, али шарац засипа као киша. Повлачимо се и са тих положаја. Већ пада ноћ.

Силазим у Сељашницу, тражим штаб бригаде. Стоји Мића тамо где је био други батаљон. Стоји. Ћути. Немо. Ето, по тим капијама, на тим прозорима, до јуче су стајали другови. Сада њих више нема, нема. Кућа зјапи као гробница и тако ми се чини као да их је она продала Лиму. Да ми је да кукам, да плачем. Зар нећу више видети Мића, Ракића, Наду, Фаруку...

Идем на Рековицу, тамо је штаб дивизије. Тек што сам пред кућом, добијем наређење, неко наређење, само се мој штаб обраћа писмима... мени. Али не, нећу сад о томе. Ја нисам важан. Чини ми се да су наши равнодушни, ја не могу да појмим — два батаљона, а они ћуте и веле шта је било...

Донета је одлука да IV батаљон остане изнад Рајајске, III батаљон изнад Сељашнице, а Далматинци ће доћи на Бабине.

Да описујем све детаље шта је даље било? Немци су изјутра рано направили пробој и "пројурили друмом за Пљевља. Већ у 14 часова они су били у Пљевљима. На Јабуци су наше изненадили и читаве колоне коморе и људства нашли су на друму. Људи уопште нису веровали да су то немачки тенкови. Неки су их заустављали и махали рукама да их повезу, а Немци, бандити и касаци, убијали су кога су хтели и како су хтели. Просто су седели на тенковима и као ловци убијали из револвера кога им се свиди. Викали су на партизанае дз дођу да их возају на тенковима и тако су гурали цесом кроз наше колоне, а људство је, видећи тенкове, бегало на све стране. То може описати само онај ко је све то видео. Ја нисам био ту, ово је по причању".³³²

ПРЕЖИВЕЛИ БОРЦИ 1. И 2. БАТАЉОНА ПРОБИЛИ СУ СЕ ПРЕКО ГРАДИНЕ

Када је после 14 часова на Градини утихла бреда 2. пролетерске бригаде, боаниоци болнице остали су без драгоцене подршке. Остали су без подршке и — сами.

Отпор непријатељу после подне пружан је још само на Соколици и у болници. Он је пред мрак појачавао нападе, што је био знак да је решен да и та упоришта ликвидира. Браниоци из болнице нису ноћу

³³² Архив ВИИ, ЈС-736А, Ф-7/1. док. бр. 4.

могли бранити прелаз преко моста, а разлога да у њој остану више није било. Требало је, чим падне мрак, пробити се из ње.

Могући правци пробијања су били: уз Лим, ка Коловрату и Селашници, најкраћи и најпроходнији, али изложен непријатељској ватри са десне обале, и можда поседнут снагама непријатеља. Тенкови су тим правцем пролазили преко дана, а било га је лако и затворити, па је због тога оцењен као врло ризичан. Други правац, низ Лим, ка Душманићима, такође је био несигуран. Непријатељ је био на њему и одбио је јурише предузете у том правцу. Могло се очекивати да се и на њему налази део његових снага. Трећи правац, преко Градине, ка Бабинама, био је најтежи, јер је требало савладати велики и тешко проходан успон. Непријатељ га је цео дан тукао артиљеријом и једино из тог правца на болницу није отворана ватра. Зато је оцењен као најбезбеднији за извлачење.

Око 15 часова одлучено је: кад падне мрак, пробити се уз стрме и снежне падине Градине, избити на њен врх пре непријатеља, и наставити повлачење ка Пљевљима. Припреме за извлачење почеле су одмах. На положајима су остали само пушкомитраљесци и осматрачи. Остале борце оба батаљона Тома Бреуљ је прикупио позади болнице, објаснио им ситуацију и одлуку и наредио припреме.

Сви рањеници су прикупљени позади болнице. Једне су донели, а неки тешки рањеници — Аница Буловић, Миодраг Лукић и други сами су допузили са брисаног простора, што је борце дубоко дирнуло.³³³

³³³ Тома Бреуљ овако се сећа тих болних тренутака:

„Донели су Попадију. Јаукала је од болова, чим је неко додирне. Морали смо је оставити, јер би нас открила. Слушајући распоред за ношење тешких рањеника, Данило је рекао: Другови, ја немам никог. Немојте се мучити око мене јер ми онако од мене нема ништа. Срећко, комесар 1. чете, рекао је исто. Мица Ђурић, 14-годишња девојчица, рањена у обе ноге, умотана у старо ћебе, шћућурила се и пита ме: Је ли, Вујо, да ме нећете оставити. За њу брине њена сестра Иванка. Брат и сестра остали су им у Чачанском одреду. Најстарији брат погинуо је 1941. године, као партизански курир. Родитеље су им Немци стрељали у Крагујевцу, августа 1943. Ја јој одговарам: „Нећемо те оставити, не брини“.

Одређена је прва смена за ношење тешких и вођење лакших рањеника. Нема довољно здравих да носе рањене, па те око 20 најтежих рањеника остављено да буду изнети у другој тури, мада нико није знао ни да ли ће се прва извући. Направљена су импровизована носила.

Прикупљено је оружје погинулих и тешко рањених и подељено здравима да га носе. Сваки борац носио је по 2—3 пушке или пушкомитраљез. Оружје које се није могло понети поломљено је.

Предвиђено је да се крене у колони, са патролом претходницом, четири борца 2. батаљона, са шарцем, чији је задатак да избије на једно узвишење и штити извлачење батаљона, а затим да настави испред колоне до врха Градине. За претходницом иду 2. па 1. батаљон, са рањеницима, а на зачељу заштитница из 1. батаљона — седам бораца, да штити извлачење колоне док не избије на прву косу, а онда да стигне колону.

До пада првог мрака припреме су завршене.

Око 16.30 часова Тома Бреуљ је наредио претходници да крене. Ишла је истим правцем којим је ујутру покушао да се пробије Пана, командир 2. чете 2. батаљона. Било је велико ишчекивање хоће ли успети да неопажено избије на прву косу. Свима је лакнуло кад је успела.

За претходницом су кренули 2. и 1. батаљон, са рањеницима. Колона уморних, изнемоглих и рањених (42 рањена, од којих 10 теже) кренула је уз Градину у највећој тишини. Од каменолома понели су на импровизованим носилима и тешко рањеног руководиоца СКОЈ-а бригаде, Бранка Плећаша.³³⁴ Рањену Мицу Ђурић носила је њена старија сестра Иванка. Док се колона пела уз Градину, непријатељ је по болници и рејону око ње отворио ватру, од које су рањена два борца. Непријатељска пешадија је без тенкова, поку-

³³⁴ Плећаш је при првом покушају пробоја преко Градине тешко рањен код каменолома, где је остао цео дан, на брисаном простору. Умро је крајем децембра у Негбини, где је и сахрањен.

шала да се пребаци преко моста, али је заштитница по њој отворила ватру и одбацила је. Онда се и сама повукла за колоном уз Градину. Кад је заштитница одмакла око 200 метара, око болнице се видело севање батеријских лампи, а чули су се и повици „комунист“, „бандит“. Појединачни пуцњи су огласили да Немци убијају оне најтеже рањенике, које су затекли у њој. Између 16,30 и 17 часова преко моста су прешли тенкови и продужили према Коловрату. Испред села су се зауставили, вероватно да би пешадија прва прошла кроз село и обезбедила њихов пролазак.

Покрет уз Градину био је врло тежак. Ишло се беспућем, непознатим тереном, ноћу, по великом снегу. Било је клизаво па су изнемогли борци, под теретом оружја и рањеника, с огромним напором, једва савлађивали успон. Кад би небом запарале ракете, колона би без команде залегла, а затим наставила покрет. По Градини је непријатељ тукао повремено митраљским рафалима. Борци су прошли поред ватреног положаја бреде, која их је подржавала у одбрани. На њему је била велика гомила чаура, а околo велики кратери од граната. Испод врха Градине борци су наишли на погинулог Дана Андрића, за кога су веровали да је једини успео пре подне да се пробије из болнице.

Неуморни Тома Бреуљ ишао је дуж колоне, сустизао и престизао борце, помагао им и бодрио их. Богомиру Прокићу, који је молио да га убију, да се здрави не муче с њим, рекао је: „Ајде, Бојо, данас је било много убијених, мало нас је остало живих. Само напред, биће добро!“ Помогао је и Иванки Ђурић, која је носила рањену сестр[^] Мицу. Испод врха Градине претходница је кренула лево, према путу Пријепоље—Селашница, па је Бреуљ и њу морао да сустигне и врати. На врху Градине колона је застала да се одмори и сачека заштитницу. Ту су се сменили носиоци рањеника.

Од психичког и физичког замора од рана, неспавања и глади свима је било тешко. Али је сазнање да су се извукли из окружења пре него што је непријатељ затворио обруч на Градини, било и велико олак-

шаће. Били су изненађени што на Градини нису наишли ни на једног борца 2. пролетерске бригаде, артиљеријског дивизиона, нити, пак, на мештанина или на непријатеља. Са Градине су могли да гледају само таму и кањон Лима, и да размишљају о томе где ће наћи остале јединице. Од почетка налада били су потпуно изоловани, без везе ма са којом другом јединицом или штабом. Нико им није издавао наређења, никоме нису достављали извештаје. При извлачењу, нико их није подржао ни прихватио. Цео дан су водили борбу и пробили су *сг* на врх Градине по сопственој одлуци. Све одлуке донеле су старешине по сопственој иницијативи. Са ким и где сада успоставити везу? Где су наше снаге, а где непријатељ? Обавештења, карата и водича није било.

Тако је завршено учешће 1. шумадијске бригаде у борби за Пријепоље, 4. децембра 1943.

У Пријепољу је, у уличним борбама, до 11 часова, разбијен 3. батаљон. Само су мале групе успеле да се пробију до Соколице и Дренове или да препливају Лим. Штаб бригаде, са куририма, пробио се преко коса изнад града у правцу Соколице. Надмоћнијим снагама непријатељ је набацио главнину браниоца са мостобрана на Лим, у којем се много бораца утопило. Већина бораца је заузела положај на Соколици, где се натчовечански бранила до пада мрака. Од око 450 бораца 1. шумадијске и 2. пролетерске бригаде, колико их је опкољено на десној обали Лима, увече се, под командом Милосава Милосављевића, пробило преко Златара око 75 бораца. Око 40 бораца обе бригаде препливало је Лим: а око 100 пре подне пробило се у 5. дивизију. Око 230 бораца је изгинуло на мостобрану или се удавило у Лиму. Око 115 бораца погинуло је у згради болнице. Укупни губици 1. шумадијске и 2. пролетерске бригаде износили су око 350—360 бораца. Непријатељ је до 4. децембра увече разбио јединице на мостобрану, заузео Пријепоље и првим јединицама пешао на леву обалу Лима, а 2. пролетерска дивизија се повукла на положај, у рејону Јабукe.

БИЛАНС НАЈТЕЖЕГ РАТНОГ ДАНА БРИГАДЕ

У Пријепољу је непријатељ 1. шумадијској наметнуо борбу у најнеповољнијим условима за њу. Она се нашла на тежишном правцу напада 1. брдске дивизије и на њу се, практично, сручио почетни и главни удар те дивизије. „Терет борбе првог дана пада на два шумадијска батаљона, који су се налазили у болничкој згради на левој обали Лима“, пише у операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије за 4. децембар 1943. Бригада није уопште била припремна за такву ситуацију. Пре свега, она се у Пријепољу одмарала и припремала да се преоружа, јер је из Србије дошла са по десетак метака на пушку и 40—50 на пушкомитраљез. Због тога, иако је била истурена према непријатељу, скоро у првој борбеној линији, није ни добила никакав борбени задатак, сем да обезбеђује зграде у којима су јединице биле смештене. Извесна опуштеност, небудност, неопрезност и самозадовољство, који су владали у неким штабовима, лако су се пренели на јединице распоређене према непријатељским снагама у Сјеници и на ширем простору око ње. Најмање је било разлога да тако не буде и у 1. шумадијској, која се, после сталних борби и маршева, први пут нашла на одмору, заштићена снагама једне искусне пролетерске дивизије, и то на слободној територији!

Бригада је била принуђена да прихвати борбу на непогодном простору на коме се затекла, у граду који није познавала, и у ситуацији са којом није била упозната, сем у најопштијим оценама. Из операцијског дневника 2. ударног корпуса и депеше којом тај штаб 12. децембра извештава Врховни штаб о борби у Пријепољу, види се да Пријепоље и није било предвиђено као место одмора бригаде. У депеши стоји: „Шумадијска на одмору у Пријепољу један батаљон, а два на комуникацији Пријепоље—Сељашница, иако је било наређено да се одмара у Сељашници“.³³³ У операцијском дневнику штаба 2. корпуса за 4. децембар пише:

³³³ Архив ВИИ, К-391А, рег. бр. 5/1-9, 5/48-9 и 5/47-9.

„ . . . На тај начин батаљони 2. пролетерске бригаде који су се налазили на десној обали Лима и један батаљон Шумадијске бригаде, који је, противно нашем наређењу, штаб II дивизите оставио у Пријеполу, остали су одсечени те су се морали пребацити преко набујалог Лима. Шумадијска бригада, потпуно изненађена непријатељским продором у нашу позадину, разбијена је и имала је велике губитке.³³⁶

Ни командовање 1. шумадијском бригадом у Пријеполу није било јасно дефинисано. Њу је у Пријеполу довео Главни штаб Србије, а Врховни штаб је наредио штабу 2. ударног корпуса да је прихвати 2. пролетерска дивизија. Шта је све тај прихват требало да обухвати, није прецизирано наређењем, али се нормално подразумева да оно обухвата борбено и материјално обезбеђење. Неодређеност положаја бригаде потврђује и депеша комесара Главног штаба Србије, упућена 2. децембра Врховном штабу, којом га извештава да је бригада стигла у Пријеполу и пита шта даље да ради. Депеша гласи: „Шумадијска бригада у Пријеполу. Да ли да је послуже наоружања вратимо на свој терен или да се укључи у II дивизију“.³³⁷

У тренутку непријатељског напада у бригади није било команданта и политичког комесара (били су у штабу 2. корпуса у Пљевљима), и још 13 старешина — командира чета, заменика и команданата батаљона — који су такође били у Пљевљима, на курсу при штабу корпуса. Интендант и лекар бригаде такође су били у штабу корпуса.

У таквом сплету неповољних околности, без довољно оружја и без икакве везе са другим јединицама и старијим командама, батаљони су прихватили борбу са Немцима, који су, поред бројније пешадије, располагали тенковима и артиљеријом.

Последице су морале бити врло тешке. Али су могле бити и теже да бригада није великим самопожртвовањем цео дан издржала све налете Немаца и

³³⁶ Архив ВИИ, К-391А, Ф-6, рег. бр. 52.

³³⁷ Архив ВИИ, К- 391, док. бр. 5/53-9.

спречила прелазак њихових снага преко моста на Лиму.

Само тај један дан, колико је 1. шумадијска, са 2. пролетерском бригадом у рејону Пријепоље—Кošевине задржала 1. брдску дивизију на десној обали Лима (до пада мрака), био је довољан да се, ради затварања главног правца, пребаце три батаљона 2. далматинске бригаде у рејон Бабине и Михаиловице, да се италијанске јединице из пејона Пљеваља (главног правца немачког удара) пребаце према Глибаћу, да се евакуише 3.000—4.000 рањеника из дивизијске и корпусне болнице (из рејона Пљевља—Илијино брдо) ка Тари и Жабљаку, да се евакуишу магацини наоружања, опреме и хране из Пљеваља на подручје села Глибаћи. Такође, штабовима 2. пролетерске бригаде и 2. пролетерске дивизије омогућено је, да, колико-толико, стабилизују одбрану, остваре увид у ситуацију и утицај на дејства својих јединица, а штабу 2. ударног корпуса да се благовремено и уредно евакуише из Пљеваља.

Бригада је у жестокој борби, која је трајала од сванућа до мрака, изгубила око две трећине бораца. То су најтежи губици за све време њеног постојања. Ниједна бригада НОВЈ није претрпела тако велике губитке у једном дану, у једној борби и на једном месту.

Тачан број погинулих у Пријепољу није утврђен, изворних података о њима нема, зато се подаци заснивају на проценама.³³⁸

³³⁸ Командант бригаде Радивоје Јовановић Брадоња изјавио је 14. јануара 1944. године:

„У Пријепољу ми смо изгубили 200 (две стотине) другова. Ова цифра није дефинитивна, пошто има изгледа да се спасао наш 3. батаљон, који је био са десне стране Лима, али ми са њим немамо никакве везе до сада. Поред тога, у исти број спадају и они који су успели да се спасу у непознатом правцу, а чија нам је судбина непозната. Међу изгубљенима налазе се и тројица чланова штаба бригаде (заменик комесара, заменик команданта и друг Милосав Милосављевић који је био на располагању Гл. штабу за Србију)...

Ми сада имамо свега 7 (седам) од 24. п.митраљеза., које смо имали у Пријепољу. Остало је пропало у Пријепољу, сем 4 холандска п. митраљеза, које су борци уништили јер нису имали муниције, а неколико је непријатељска артиљерија онес-

До броја бораца бригаде погинулих 4. децембра 1943, покушало се доћи на два начина: саостављањем поименичног списка погинулих и проценом. Списак погинулих није коначан, имена свих погинулих нису утврђена. Нарочито је тешко утврдити тачна имена бораца рођених изван Шумадије, који су се у ратном вихору нашли у Београду или у Шумадији и одатле ступили у шумадијске одреде, односно у 1. шумадијску бригаду. Процена је урађена на овај начин.

Бригада је у Пријепоље ушла са око 370 бораца и старешина.³³⁹ Погинуло их је 4. децембра — око 215, и то: из 3. батаљона — 95, из 1. и 2. — око 110, а од људства при штабу бригаде — 10. (Каеније је у затворима и логорима од оних који су заробљени убијено још око 13 бораца. Број избачених из строја је, наравно, знатно већи и износи око 250 бораца. Трећи батаљон је био потпуно разбијен и, безмало, уништен.

пособила. Сем тога, не знамо да ли је што од аутоматског оружја спасено са 3. батаљоном. Поред овога, скупа са пострадалим друговима, пропао је одговарајући број пушака. "У горе поменутом броју, од 7 п.м. налази се и један шарац који смо запленили у истој борби" (Архив ВИИ, К-736, док. бр. 5-15/2/1).

Губици бригаде, према подацима који се налазе у Архиву ВИИ, К-732А, док. бр. 7/5, Зборнику, том II, књ. 11, стр. 216, или су дати у књигама Ј. Вукотића „Друга пролетерска дивизија“, С. Милошевића „Пријепољска битка“ и В. Дедијера „Дневник 1943—1944“, процењује се од 132 до 200 бораца.

³³⁹ Према Зборнику, том II, књ. 11, стр. 216, бригада је имала 330 бораца; у „Ратном дневнику“ М. Мораче, стр. 149, пише да је имала „око 300 бораца“, а у крагујевачкој „Светлости“, од 20. I 1972, Радмило Илић Рафаило тврди да их је било 354.

Ауторова процена је заснована на изјавама учесника према којима су чете 1. и 2. батаљона бројале по 35—40 бораца (узето 35), а 3. батаљон је на дан Формирања имао 140 бораца, од којих су 3 погинула до Пријепоља; штаб бригаде, са прагећим делом, имао је 28 бораца и старешина.

По сећању Стојана Граовца, у Пријепоље су ушли 374 борца бригаде (то је чуо, наводно из разговора команданта бригаде и његовог заменика) по сећању Милована Филиповића, бригада је још 13. новембра, у Јунковцу, бројала 370 бораца. Он то зна јер је дежурао у бригади.

Тај број сматра се за сада, приближно најтачни-
јим.³⁴⁰

Губици других јединица које су водиле борбу у рејону Пријепоља и с^традан у рејону Пљеваља, такође су велики.³⁴¹ Слично је било и са наоружањем и опремом.³⁴² Велики губици које је бригада претрпела оставили су тешке последице на њене борбене могућности и борбену готовост, а код већине преживелих и велике личне трауме.³⁴³

Бригада је у Челебићу реорганизована у два мала батаљона. Укупно су имали бораца колико један батаљон пре Пријепоља.

Тешки губици ове бригаде негативно су се одразили и на развој НОБ-а у Шумадији, јер су у њој били сакупљени најреволуционарнији кадрови Шумадије и Београда, на које се рачунало као на носиоце даљег развоја оружане борбе, односно као на старешине будућих бригада које ће се формирати. После трагичних догађаја у Пријепољу, бригада је само делимично могла одговорити том задатку.

При свођењу биланса најтежег ратног дана бригаде, чини се да је потребно истаћи још нешто. Јединице су се бориле саме, према одлукама и на начин који су одређивали штабови батаљона и командни кадар чета и водова. Сви су они, а и многи борци, пока-

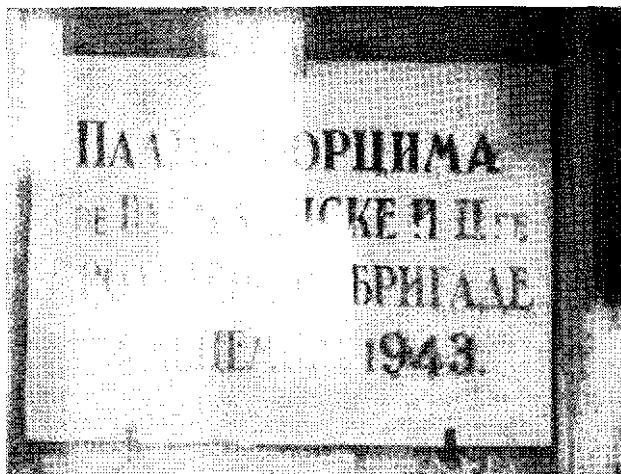
³⁴⁰ Према Зборнику, том I, књига 16, док. бр. 93 и 109, оба из децембра 1943, бригада је бројала 120, односно 119 бораца, од којих 16 Италијана (њих је у Глибаћима, 6. децембра, дала 2. далматинска бригада да носе ствари Главног штаба Србије, па су остали у бригади по доласку у Челебић).

³⁴¹ За 2. пролетерску бригаду аутор је усвојио извор који тврди да је из ње погинуло 139 бораца. (Зборник, том IX, књ. 5, док. бр. 2). У другим изворима помињу се цифре од 110 до 150 бораца.

³⁴² Губици у наоружању: 4 топа 75 мм, 3 — 15 мм и по 1 — 47 мм и 37 мм, 800 граната 4 тешка митраљеза, 1 тешки бацач, око 28 пушкомитраљеза, комора 2. пролетерске бригаде, архива и комора 2. пролетерске дивизије, три батаљонске коморе.

³⁴³ Преживели борци су се после рата, приликом обнављања и записивања њихових сећања о ратном путу бригаде, најмање сећали детаља из борби бригаде у периоду од 4. децембра до формирања 3. српске бригаде.

зали изузетну самоиницијативу, одлучност и смелост, а одлуке су оствариване храброшћу и самопожртвовањем које се граничило са крајњим људским могућностима. Они су, у ситуацији у каквој су се нашли, дејствовали на једино исправан начин надокнађујући оно што су препустиле да учине претпостављени штабови и команде. Високим моралом, самопрегором и храброшћу су извршили тежак и одговоран задатак, који је надмашивао њихове могућности. То је био такав задатак, уосталом, који им ни један штаб ни командант не би доделио. Зато је 4. децембар остао дан невиђене храбрости, самопожртвовања и величине бригаде.

Споменик у Пријеполу палим борцима 1. шумадијске и 2. пролетерске бригаде

ПОВЛАЧЕЊЕ ПОД ЗАШТИТОМ ДАЛМАТИНАЦА

Са врха Градине уморна и невелика колона баталјона 1. шумадијске газила је дубоки снег, крећући се ка селу Барице. Митраљезац са шарцем прешао је из претходнице у заштитницу да штити колону од непријатеља, ако пође за њом. Често се заостаје, носиоци

рањеника муче се поправљатући импровизована носила, а због ноћи и замора застанци су дужи него што је предвиђено. Јубомир Јовановић Цукин покушава да носи Аницу Буловић, али како је год прихвати повређује јој ране. Умотава је ћебетом па је увезану, као у тубу, носи са Николом Човићем Топлицом.

Поеле поноћи колона се зауставила у Бабини. Село је сиромашно. Рањенике смештају у најбоље просторије и пружају им помоћ. Остали борци се одмарају. Пет бораца, у заседи, затвара правац Градина—Бабине. Постављено је и непосредно обезбеђење. Домаћицама су борци помагали да скувају качамак и чај. Бораца је око стотину. Последњих 36 часова мало је ко шта јео. Сви су гладни. А качамака је било само за десетак бораца. И чај и качамак подељени су рањеницима, за остале хране није било. Док се качамак кувао, Тома Бреуљ се постарао за водича и неколико коња за рањенике. Уморни борци су у свануће једва наставили покрет. Од села Бабина, које је десетак километара удаљено од Пријепоља, на челу је ишао 2. батаљон. У свануће заштитница је известила да се за колоном крећу немачки извиђачи, па је кретање убрзано.

Непријатељ је 5. децембра продужио напад главним снагама, правцем: Пријепоље—Јабука—Пљевља, а помоћним правцима: Пријепоље—Барице—Бабине—Готовуша, и Бродарево—Црни врх—Пљевља. Снег је био југов и дубок, а време лепо. Непријатељски извиђачки авион пратио је колоне 2. пролетерске дивизије, митраљирао их и извиђао правце који из долине Лима изводе ка Пљевљима.

Око 9 часова, колона се, у засеоку Провалија, срела са једним батаљоном 2. далматинске, који је ишао на положај, према Бабини. Командант батаљона се интересовао где је непријатељ. „Од јуче ујутру се не раздвајамо, ето их за нама“, одговорио је Тома Бреуљ.

Далматинци су посели најближе погодне положаје у тренутку када је непријатељска претходница почела да туче по зачељу Шумадинаца. Прва шумадијска је наставила покрет. до првог засеока, где је застала да се мало одмори и евентуално нахрани.

У засеоку је командант разговарао са одборницима о припреми хране, али је тада непријатељ отворио јаку ватру по положату батаљона 2. далматинске бригаде. Заселак је у међувремену надлетао извиђачки авион „рода“, митраљирао и, у три маха, бацао бомбе. Рањен је борац Срета Мацаревић. Ништа од доручка и одмора.

Бригада се до мрака непрекидно повлачила, правцем Бабине—Готовуша, под заштитом Далматинаца, који су одржавали стални борбени додир са непријатељем, пружајући узастопни отпор. Далматинци су преузели и рањенике бригаде, а дали су јој нешто одеће и 6 пари ципела.

Око 15 часова, колона се нашла на каменитој и снегом завејаној висоравни, изнад Пљеваља. Непријатељ је већ био ушао у Пљевља. Тома Бреуљ је упитао неке официре да ли је, можда, ту командант 1. шумадијске бригаде, и они су му показали где се он налази. Испред команданта бригаде зауставио је и претројио колону, а Оливери Сучић наредио да преброји борце. Пошто га је известила да се у строју налази 101 борац, Бреуљ је командовао „Поздрав“ и рапортирао команданту: „Друже команданте, доводим ти преживеле бооце 1. и 2. батаљона. У строју има 101 борац. Остали су пали у Пријепољу“.

Командант је ишао од борца до борца, са сваким се руковао и проговорио по коју топлу реч.³⁴⁴ Ту се бригади прикључила докторка Мира Врабич, која је после наиласка немачких тенкова кренула у овом правцу.

Бригада је наставила покрет према Готовуши. Једно време се поред колоне кретао Миодраг Миловановић Луне, разговарао са борцима и питао их о појединостима борбе у Пријепољу. Неке Италијане који су

³⁴⁴ Сећајући се тог тренутка, Тома Бреуљ каже: „Командант је био потресен, очајан, мрачан и блед. Док сам му рапортирао, гледао је у правцу којим је дошла колона. Кад виде да више нико не долази, упита ме: „Шта је са 3. батаљоном и штабом бригаде?“ Ја му рекох да од почетка напада са њима нисмо имали везе, и да су они, са два батаљона 2. пролетерске водили тешке борбе на десној обали Лима. Он дубоко уздахну, појоше му сузе, па се за моменат окрену од мене“.

ишли поред колоне упитао је где су им топови, на шта му је један одговорио: „Све узми Швабо“.

После поноћи бригада је код Готовуше пребацила преко пута Пљевља—Бољанићи и пред зору, 6. децембра, стигла у једно планинско село, где се разместила по кућама, ради одмора. У ствари, одмора није било. Сви борци су били у заседама, патролама и на стражама. Ту се бригади прикључила група бораца: Петар Владетић, интендант, Славко Ристић, верски референт, Новак Крунић командир 1. чете 2. батаљона, борци Андрија Вуковић, Влајко Васиљевић и још двојица-тројица, који су били у Пљевљима са интендантом бригаде.

Новак Крунић, Влајко Васиљевић и Андрија Вуковић учествовали су 4. децембра у јуришу из болнице на гимназију, који је предводио командант 2. батаљона. Када је јуриш одбијен, а командант погинуо, њих тројица су се склонили иза једног зида — каскаде, у Пајевића потоку, и ту остали цео дан. Нису приметили када су се батаљони увече пробали из болнице и тек када су видели да су Немци упали у болницу, да убијају рањенике и испаљују ракете, кренули су уз Градину, затим скренули према Јабуци. У једном засеоку пријатељски их је примила једна сиромашна муслиманска породица — вечерали су, добили три италијанске бомбе и неколико метака за пушку, а Влајко и једне искрпљене опанке, јер је ишао потпуно бос. Домаћица им је показала пут за Јабуку.

У Јабуци су се јавили штабу 2. пролетерске дивизије. Ту су их обавестили где се налази командант 1. шумадијске бригаде. Нашли су га и испричали му све што су знали о бооби у Пријепољу, после чега их је упутио ка Пљевљима, у сусрет политичком комесару бригаде, да и њега о томе обавесте. У рејону Михаиловице (триг. 1411) наишли су на интенданта бригаде, са оружјем примљеним за бригаду и истовареним поред пута. Убрзо је наишао и политички комесар, Сава Радојичић, па су и њему испричали све што и команданту. Наредио им је да остану са интендантом до доласка бригаде, а он је продужио за Јабуку.

Политички комесар и интендант бригаде примили су у Пљевљима, 4. децембра ујутру, део оружја за бригаду: 3 бреде, 3 лака бацача, 8 сандука муниције, 7 сандука талијанских бомби и око 100 пушака. То оружје је истог дана камионом превезено и истоварено у рејону Михаиловице, а камион враћен у Пљевља, јер даље, ка Пријепољу, није могао ићи због дубоког снега. Командант 2. пролетерске дивизије, који је туда наишао, 5. децембра око 9 часова, наредио је интенданту да оружје уништи и да се са групом што пре повуче. Политички комесар је утоварио бацаче и бреде у један камион и, са два борца, вратио у Пљевља, а интендант је, са 8 сандука муниције, на мазгама, кренуо такође у правцу Пљеваља.

Убрзо су из рејона Јабука наишли великом брзином немачки тенкови отварајући ватру из покрета. Група се повукла северно од пута Јабука—Пљевља и 6. децембра ујутру прикључила бригади. Наравно, без оног наоружања, које је изгубљено кад су наишли тенкови.

Командант бригаде је 6. децембра ујутру одржао састанак са политичким комесарима батаљона, на коме су га детаљно известили о борби у Пријепољу и извлачењу из болнице. Политички комесар 2. батаљона предао му је два немачка аутомата заплена у болници.³⁴³

После неколико часова одмора, бригада је наставила покрет, по великом снегу и хладном времену. Преморени, исцрпени и гладни борци тешко су се кре-

³⁴³ Брзим продором немачке главне снаге су на правцу Пријепоље—Јабука—Пљевља разбиле одбрану 2. пролетерске дивизије и одбациле је северно и јужно од пута Пријепоље—Јабука—Пљевља. Тако су се и формирале северна и јужна колона дивизије, које су наставиле да се крећу према западу, с тежњом да се што пре пребаце преко комуникације Ђурђевића Тара—Пљевља—Бољанићи—Чајнице и избију у рејон Челебића. У северној колони, која се повлачила правцем Бабине—Готовуша—Градец—Мељак—Попов До—Челебић, кретали су се заменик команданта и начелник штаба 2. дивизије, 3. батаљон, 2. пролетерска, 1. шумадијска, два батаљона 2. далматинске бригаде и део позадинских јединица. Иначе, у операцијским дневницима и другим документима 2. пролетерске дивизије и 2. ударног корпуса за 5. децембар нема никаквих података о 1. шумадијској бригади.

тали планинским земљиштем. У току дана стигли су у Мељак, где су и заноћили.

У 18,30 часова, 6. децембра, у Мељаку је политички комесар 2. пролетерске дивизије издао наређење за размештај 2. далматинске, 2. пролетерске и 3. санџачке бригаде, а јединицама које су се повлачиле северно од пута Пријепоље—Пљевља наређено је да се наслоне на Крајишнике или да се пребаце преко Теотине, на просторију Мељак—Челебић.³⁴⁶ У наређењу се не говори о 1. шумадијској бригади; она се не помиње ни у операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије за 6. децембар. Међутим, у операцијском дневнику штаба 2. ударног корпуса за тај дан записано је, између осталог:

„... Штаб 2. пролетерске дивизије, са једним батаљоном 2. пролетерске бригаде стигао у с. Глибаће, где му је од етране штаба корпуса издаг задатак да се повеже са својим јединицама и организује одбрану правца: Пљевља—Бољанићи—Чајниче са II далматинском бригадом; Пљевља—Подпећи, Пљевља—Мељак и Пљевља—Бобово са јединицама 2. пролетерске, III санџачке, Шумадијске и италијанске бригаде дивизије „Гарибалди“.

Јединице 2. пролетерске дивизије налазиле су се 7. децембра западно од линије Ђурђевића Тара—Пљевља—Бољанићи, у покрету ка Челебићу.

Из Мељака 1. шумадијска бригада се пребацила у Попов До, где је преноћила 7/8. децембра. Време је било, хладно, облачно, са доста снега.

У операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије пише да је ујутру, 7. децембра, извршен покрет у правцу Захума, и да је дивизија оријентисана према Челебићу, а да се сви прикупљени делови упућују у Попов До, где остају да преноће.

Штаб 2. корпуса упутио је 7. децембра штабу 2. дивизије директиву, која је 8. децембра поновљена, да са 3. санџачком бригадом и 1. бригадом дивизије „Гарибалди“ поседне положаје и затвори правац Пљевља—Шаховићи, да 2. пролетерску и Шумадијску бригаду ојача са једном италијанском бригадом и остави их на

³⁴⁶ Зборник, том II, књ. 11, док. бр. 141.

просторији Мељак—Бобово—Челебић, да дејствују на комуникацију Пљевља—Тара, садејствујући, при том, са 2. далматинском, на десној обали Ћехотине, и 4. санџачком, у Челебићу; и да 2. далматинску бригаду ојача једном италијанском боигадом и Лимским одредом, са задатком да затворе комуникацију Пљевља—Чајниче.³⁴⁷

У ствари, формиране су три групе бригада са задатком да затворе одређене правце и да из рејона Мељак—Бобово дејствују на комуникацију Пљевља—Ђуођевића Тара, јер је процењивано да ће Немци, са достигнуте линије, усмерити дејства на те правце ради шћења 2. пролетерске дивизије.

ПРЕДАХ НА ЧЕЛЕБИЋУ

Јединице 2. пролетерске дивизије извршиле су 8. децембра мања померања, ради заузимања повољнијег раопореда: 2. далматинска бригада је посела рејон Захум—Мељак—Попов До, а 1. шумадијска је после подне стигла у Челебић и разместила се за одмор, али у највећој борбеној готовости и приправности. У Челебић је са њом дошао и део штаба 2. дивизије, који се повлачио са северном колоном. Предвече је стигао и командант дивизије, са делом штаба и јединица које су се повлачиле јужним правцем. Са њим су стигли чланови Покрајинског комитета и Главног штаба Србије и команданти и командири из 1. шумадијске бригаде, који су били на курсу при штабу корпуса, у Пљевљима³⁴⁸ и група бораца (начелник штаба бригаде, Наум Зафировски, Радомир Цветић, Младен Танасковић, Стеван Ручнов (Стева Крња) и Драгољуб Милутиновић Видра) која је 4. децембра препливала Лим у Коловрату.³⁴⁹

³⁴⁷ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 92.

³⁴⁸ Курс је почео 2, а прекинут 5. децембра.

³⁴⁹ Кад су препливали Лим, борци су се полуголи и мокри, пребацили до штаба 2. дивизије у Сељашници. Ту су добили нешто одеће и обуће и продужили до Јакубе, где су стигли око 22 часа. На Јабуци су преноћили, добили још нешто одеће и обуће, и сутрадан продужили с једном колоном 2. далматинске бригаде.

Командант 3. батаљона 1. шумадијске бригаде, Михаило Гавриловић овако се сећа тог догађаја и сусрета са преживелим друговима на Челебићу:

„О нападу Немаца на Пријепоље сазнали смо доста уопштено и неодређено 5. децембра, на првом часу наставе. Ситуација нам је остала нејасна до 12 часова. Тада нам је наређено да се постројимо пред зградом. Поред нас курсисга, ту су се постројили још и део штаба корпуса, нека болница, корпусна музика, још неке наше и једна италијанска јединица. Одмах затим кренули смо у колони, правцем Пљевља—Бобово—Глибаћи. У заштитници колоне била је официрска школа, врло слабо наоружана. Кад је заштитница излазила из Пљевља, немачки тенкови су улазили у град са источне стране.

У Бобово колоне је стигла 6. децембра око 3. часа, Доручковали смо качамак од овса и одморили се, па око 9 часова наставили покрет за Глибиће, где смо стигли око 15 часова. Марш је био врло тежак.

У Глибаћима смо нашли чланове ГШ Србије, Мому Марковића, Свету Поповића и друге. Мома Марковић ми је наредио да све слушаоце школе из 1. шумадијске бригаде припремим са сутра, заједно са ГШ, крену са штабом 2. пролетерске дивизије...

У Челебиће смо стигли 8. децембра поподне. Предвече смо се срели са преживелим борцима 1. и 2. батаљона наше бригаде. Сусрет је био жалостан, дирљив, тежак. Дуго смо се без речи гледали, нико није могао да проговори. Затим смо пришли једни другима и почели се грлити. Сузе су нам навирале на очи. Жалили смо 3. батаљон и изгинуле другове из бригаде. Кад смо се прибрали, постројили смо се. На месту где се постројавао 3. батаљон (Подунавски), коме сам био командант, било нас је 12—15, заједно са штабом бригаде. Трећег батаљона није било. То ми је био најтежи дан у животу. Дубоко сам жалио и пребацаивао себи што сам отишао у ту војну школу и што у време немачког напада нисам са својим батаљоном. Како сам се осећао вероватно је опазила Мира Врабич, лекар бригаде. Пришла ми је и болно, кроз сузе, рекла: „Ето, Мишо, шта је остало од наше бригаде“. Није поменула Јанка, свога брата, помоћника комесара 1. батаљона, који је јуначки погинуо у Приједору, а знам да га је много волела. Можда је мислила да ће ми бити лакше ако нешто каже само о бригади. Од 3. батаљона, највећег у бригади, у строју нас је било осам“.

У Челебићу бригада је остала још два дана.

Борбено обезбеђење и одмор бораца организовани су упоредо. Половина бораца се одмарала, а половина

је била на стражи, у патролама и заседама. Борци су се ипак одморили и огрејали, што их је освежило.

Заседе су биле врло опрезне, јер је претила опасност од непријатеља из рејона Потнећа и од Глибаћа. Али, ипак, било им је најтеже због хладноће. Само једне ноћи у заседама је промрзло пет бораца. Сви су се сутрадан нашли у бригадној болници.³⁵⁰

Рањеницима и болесницима било је најтеже. Бригадна болница није била опремљена ни материјално ни кадровски. Истина, после Пријепоља она је ојачана. Штаб 2. пролетерске дивизије упутио је у њу медикамента Божка Видаковића, Милицу Секулић и Никицу Бараћ Босу. Они су донели са собом два сандука санитетског материјала. Раководио болницом било је поверено лакше рањеним старешинама, док су на лечењу. Командир болнице био је Ђорђе Тривановић Ђока, лекар др Мира Врабич, политички комесар Родољуб Станић Трамвајац, интендант Андрија Вуковић, а кувар Ђуро Варга. Касније је за комесара болнице постављена Косара Бабић Кока. На Челебићу су први пут превијени рањеници из Пријепоља, њих 42, од

350 радојица Ивановић се сећа:

„Увече сам упућен у заседу са Николом Човићем Топлицом према Потпећу, испод планине Љубишње, на исто место где смо били и пре подне. Наредио нам је да будемо опрезни, да се не крећемо; речено је, чак, да ће Немци наићи то вече између 22 и 24 часа. Топлица је дремао за једним дрветом. Ја сам чукао у ситном растињу и повремено покретао затварач пушкомитраљеза да се не замрзне. Обуће нисам имао. Но, хладноћу нисам осећао. Чак су ми табани буктали од топлоте. У поноћ су нас заменили Воја Манојловић и Негован Добричић. Тада сам, после два сата, први пут устао и померио се. Осетио сам бол и пецкање у табанима. Кад смо кренули, Воја је погледао за мном и рекао ми: „Земљаче, за тобом остаје крвав траг“. Ја то сигурно не бих приметио. Да ми олакша, Топлица је понео пушкомитраљез и тако смо се вратили у чету.

Легао сам али нисам могао заспати. Стално сам био у неком полусну. Пред зору сам се тргао од бола у табанима. Зачудио сам се кад сам видео да командир вода, Бранко Стефановић, вади каменчиће из мојих табана. Кад сам га погледао, он ми рече: „Брацо, ти мораш у болницу. Табани су ти расцветали“. Нисам могао стати на табане. Натоварили су ме на једно коњче и упутили у бригадну болницу. Са тог коњића нисам силазио до 12. јануара 1944. године.

којих је 12 задржано у болници. У њој се налазило и 5 промрзлих бораца. Пешке су се могла кретати само 3 рањеника, 13 их је јахало на коњима, а два су ношена на носилима. Рањени су били: Бранко Плећаш, Богомир Прокић, Момчило Поповић, Славка Павловић, Мица Ђурић, Аница Буловић, Милојко и Милојка Лукић, Миодраг Борисављевић, Вера Лазовић, Олга Надашки, Павле Рус и Дара Јовановић, а промрзли: Стеван Ивановић, Милорад Радосављевић, Радојица Ивановић, Влада и Николица.

Командант бригаде је три пута обилазио рањенике. Први пут се са сваким поздравио и пољубио, други пут је са њим био и политички комесар Главног штаба Србије.

На Челебићу је извршена реорганизација бригаде. Сви борци који су се повукли са јединицама 2. пролетерске дивизије вратили су се у бригаду. Формирана су два батаљона, са по две чете. Свака чета добила је, као попуну, по 4 Италијана. Чете су, са Италијанима, имале по око 30 бораца.

Командант 1. батаљона остао је Реља Полић Санџаклија, а његов заменик Милорад Милошевић; командири чета били су Милован Филиповић и Никола Јурковић. За команданта 2. батаљона постављен је Миша Гавриловић, заменик му је остао Раденко Мандић, а командири чета су били Божидар Тодоровић и Лазар Кужета. За интенданта бригаде постављен је Тоша Глишић.

Бригада је имала око 120 бораца.

Штаб бригаде је извршио анализу борбе батаљона и чета у Пријепољу и повлачења до Челебића. Борцима и јединицама одато је признање за храброст, самопожртвовање, издржљивост и другарство у борби. Посебно признање одато је Томи Бреуљу за одлучно и смело командовање.

Према сећању неких учесника, тада је направљен покушај да се сачини списак погинулих и несталих бораца у борби 4. децембра. У томе се само делимично успело, јер се није знало шта је са 3. батаљоном и штабом бригаде. Покушај да се преко штаба 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије утврди број и стање

преживелих бораца 3. батаљона и штаба бригаде, и да се са њима успостави веза, није успео.

Списак погинулих и несталих бораца бригаде који је тада сачињен никад није пронађен.

Исхтзана је била веома слаба. Магацини хране у Пљевљима делимично су спаљени, а делимично пали непријатељу у руке. Од 5. до 8. децембра борци су добијали једном дневно порцију качамака од овса. Потом је исхрана нешто побољшана, па се дневно добијало по парче куваног, али несланог меса.

Штаб 2. пролетерске дивизије, који се такође налазио на Челебићу, сматрао је да је подручје на коме се дивизија налази неповољно за одмор, боравак и борбена дејства. Непријатељ је могао да угрози њене снаге са више праваца.

Према подацима прикупљеним извиђањем до 10. децембра, 7. СС-дивизија „Принц Еуген“ налазила се у рејону Фоче, а правцем Пљевља—Чајнице кретала се 1. брдска дивизија. Правац Калиновик—Фоча—Горажде непријатељ је извиђао и цржао под контролом. После избијања на Левер-Тару, Немци су оставили једну чету у Потпећи, а остале снаге повукли у Пљевља. Четници су почели да нападају и разоружавају италијанске јединице. Велики губици у људству и наоружању, неповољан распоред, тешко стање јединица, оптерећеност рањеницима, оскудица хране и тешка претходност чинили су да се јединице на том рејону осећају још више угроженим, па га је требало променити. Како је радио-веза са штабом 2. корпуса била у прекиду, штаб дивизије ее обратио директно Врховном штабу и предложио да дивизија изврши покрет према Србији. Врховни штаб је прихватио предлог и 10. децембра о томе депешом обавестио штаб 2. корпуса.

„Дали смо одобрење II дивизији да се пребаци преко Увца за Србију и да дејствује на сектору Ивањица—Ибарска долина. Она се не би смјела упуштати у одбрамбене борбе. Тито“.

Врховни командант је својеручно написао и ово наређење, којим се штабу 2. корпуса налаже:

„Повести истрагу због пораза II дивизије. Јавите губитке. Пошто са вама нисмо имали везе дали смо II дивизији, на њен предлог, одобрење да се пребаци преко Увца у Србију и да дејствује на терену Ивањица—Ибарска долина. II дивизија не би се смела бацити у неке одбрамбене борбе, јер би то могло имати тешке последице. V дивизија се повукла преко Вишеграда у источну Босну, а са њом је и 150 бораца из II дивизије.

Против нас је почела највећа офанзива у току овог рата. Она је почела од Карловца и од Сјенице, од Тузле, Сарајева, Зворника, Дрињаче, Имотског, Сиња и Грахова. Борбе се воде свом жестином. Најжешће су сада у Источној Босни, гдје наше јединице дају силан отпор. У Фочу и Калиновик ушле су снаге дивизије СС „Принц Еуген“. Не стварајте фронт, већ примењујте мобилну тактику. Забацујте ваше снаге поново у позадину непријатеља. Држите ваше снаге деконцентрисано.

Тражити ћемо одмах од Савезника да пошаљу веће количине хране авионима за Италијане и за вас. Јавите могу ли се спуетити на Жабљаку и је ли сигурно. Хитно одговорите.

10. XII 1943.

Т и т о³⁵¹

³⁵¹ Архив ВИИ, К-14 рег. бр. док. 42/6; Зборник, том II, књ. 11, док. бр. 117.

СА ДРУГОМ ПРОЛЕТЕРСКОМ ДИВИЗИЈОМ

Штаб 2. пролетерске дивизије известио је 10. децембра штаб 2. корпуса о стању, распореду и намерама дивизије. О 1. шумадијској бригади у извештају се каже:

„Шумадинаца има 120, док за две чете, које су биле у Пријеполу, не знамо и постоји могућност да су се извукле у правцу V дивизије. Шумадинци су се храбро борили цео дан у згради и падом првог мрака се извукло око 90, док је око 90 погинуло. У борби су запленили један шарац са доста муниције и 2 машинке. Већина спашених другова је са озледама и рањени. У згради су их тукли хаубицама, тако да је сва зграда разрушена .. „³⁵²

После података о непријатељу, оцењен је положај дивизије:

„4. — Наше јединице на овој просторији између великих и надошлих река су у врло незгодном положају... Имајући пред нама непријатеља размештеног као пред Пету офанзиву, ми смо преко радио-станице дали предлог ВШ да се извучемо са ове просторије и ВШ нам је дао правац Србија. Ми крећемо у правцу V дивизије, ка Вишеграду, са рањеницима. Са нама иду следеће јединице: II пролетерска, I далматинска, Шумадијска и III бригада „Гарибалди“. На овом терену за сада остаје IV санџачка, са једном радном италијанском бригадом, која ће вероватно морати да се наслони на III санџачку бригаду. Овде се налази Главни штаб за Санџак и код ших остављамо десетак рањеника на но-силима, које ће они сместити на најпогодније место.“³⁵³

³⁵² Зборник, том I, кш. 16, док. бр. 93.

³⁵³ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 93.

Штаб дивизије је 10. децембра, у 19 часова, наредио бригадама да крену правцем Челебић—Бикоч—Ковачевићи—Тврдаковићи—Чардак.

Наређењем је предвиђено да марш почне 11. децембра у 2. часа. Маршевски циљ за 3. батаљон 2. пролетерске и Шумадијску бригаду био је Чардак, а за 2. далматинску Тврдаковићи. Прелазак на десну обалу Ђехотине, код Викоча, обезбеђивао је један батаљон 2. далматинске бригаде.

Посебне мере, предвиђене на маршу биле су: прикривено кретање, маскирање на достигнутим линијама и рејонима; спречавање кретања мештана ка комуникацији Пљевља—Чајнице; забрањено је ложење ватре напољу, а јединицама наложено да буду спремне за настављање покрета 11/12. децембра. Са Шумадијском бригадом предвиђено је да се креће хируршка екипа.³⁵⁴

Покрет дивизије почео је 11. децембра у два часа. Преко моета на Ђехотини, у Викочу, дивизија је прешла ноћу. Батаљон 2. далматинске и чета из 2. пролетерске бригаде посели су, 10. децембра увече, доминантне положаје, на десној обали реке и обезбеђивали прелазак колоне преко моста, па кренули за њом. Марш је био врло напоран, дуг око 30 км. Цело време падала је киша. По тешко проходним путевима постртали су и коњи и људи. Око 12 часова бригаде су достигле маршевске циљеве. Друга пролетерска и 1. шумадијска задржале су се у рејону Чардак—Клапуси—Прехаре; 2. далматинска у рејону Ковачевићи—Мариновац; а штаб дивизије у Ковачевићима.

Извиђањем утврђено је да непријатељ није открио пребацивање дивизије на ново подручје, да су пре четири дана овим правцем прошле немачке јединице из Грчке, да од Бољаница до Метаљке нема немачких јединица и да су четници покушали да у Прехарима и Подковачу мобилишу сељаке, који су се, ипак на време склонили из села и избегли ту мобилизацију.

Штаб дивизије је наредио да се покрет настави 12. децембра увече, правцем: Чардак—Клапуси—Рајчево брдо—Ђуровићи—Улица—Пољана.

³⁶² Зборник, том II, књ. 11, док. бр. 141.

Комуникацију Пљевља—Чајниче колона је прешла у рејону Пољане и продужила правцем Присоје—Букова шума—Крећи. Обезбеђења са праваца Бољанића и Металке, налазила су се на километар удаљености од места прелаза. Пут је запречен обореним стаблима, а препреке су ватром брањене.

Клона се тешко кретала. Путеви су били блатњави. Водили су преко испресецааног земљишта, било је и снега, а маршовало се ноћу, са великим бројем рањеника. Често се застајало и губила веза, па су се јединице морале сачекивати. Маршовало се око 25 км, без узнемиравања од непријатеља. Тек пошто је колона прешла комуникацију, из правца Пљеваља је наишла моторизована немачка колона, која је ишла ка Чајничу.

Због преморености јединица, марш је обустављен у зору 13. децембра. Бригаде су распоређене да се одморе. Шумадијска се задржала у Крећима, првом селу погодном за одмор и смештај, 2. далматинска у Заборку, а 2. пролетерска и штаб дивизије у Великим Банићима.

Време је било облачно, без кише, а непријатељска авијација неактивна. Цео дан бригаде су се одмарале.

Сутрадан, 14. децембра, 2. далматинска је са два батаљона затворила правац Чајниче—Металка—Заборац, а са два батаљона почела је да припрема прелазак преко Лима, у рејону Страгачине, премошћавањем остатака запаљеног моста и израдом сплавова.³⁵⁵ Друга пролетерска се пребацила у рејон Маренићи—Радовићи—Миштар—Тулешаји и упутила 4. батаљон долином Радојне да извиди могућност преласка Лима газом код Гривина, а 1. шумадијска се пребацила у рејон В. Банићи—Кожљаб и обезбеђивала рејон размештаја штаба дивизије из праваца Мустафин гроб—В. Банићи и Креће—В. Банићи; штаб дивизије и део Покрајинског комитета и Главног штаба Србије сместили су се у В. Банићима.

³⁵⁵ Четири дана пре тога Немци су тај мост спалили и продужили за Вишеград.

ПРОМЕНЕ У ШТАБУ 2. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

Штаб 2. корпуса је на основу наређења Врховног команданта 14. децембра, сменио штаб 2. пролетерске дивизије — због недовољне будности, која је довела до великих губитака и пораза дивизије у борби са Немцима, 4. и 5. децембра:

„Скидамо са дужности Штаб II дивизије и наређујемо да се нађу кривци”.³⁵⁶ Тито

„За команданта постављамо Љуба Вучковића, а за начелника Сава Дрљевића. Политкома предложите ви сами”. Тито³⁵⁷

Новом штабу се затим наређује да одмах прими дужност, и дају му се следећи задаци:

„Ваша дивизија, у саставу: II пролетерска бригада, II далматинска и I шумадјиска, кренуће у одређеном правцу. Све јединице прикупите, извршите потребне реорганизације и пребаците се на правац назначен у депешама. Задатак вашег пребацавања је:

1. — Хватање везе и активирање наших одреда у Србији;

2. — Разбијање четничких банди, нападање њемачких колона и уништавање свих непријатељских средстава;

3. — Попуна ваших јединица и формирање нових јединица;

4. — Остати у Србији и офанзивно дејствовати на територији Србије у циљу подизања широких народних маса у борбу против окупатора и његових савезника — домаћих издајника.

Требате извући искуства из бојева око Пријепоља и Пљеваља и подићи до највећег степена принцип будности у вашим јединицама, јер још један поновљени случај као код Пријепоља довео би у питање ауторитет читавог командног кадра у вашим јединицама ...”

Бригаде су се 15. децембра припремале за прелаз преко Лима. Из Гривина је 4. батаљон 2. пролетерске бригаде известио да се Лим не може прећи газом.

³⁵⁶ Зборник, том I, књ. 16, бр. 99.

³⁵⁷ Љубо Вучковић био је до тада командант 4. пролетерске бригаде, а Сава Дрљевић начелник Главног штаба Србије.

Покушај изградње новог моста поред оног који су Немци спалили у рејону Страгачина—Стрмица није успео.

Порушени мост у Рудом. Старешине 2. пролетерске дивизије 21. децембра извиђају место прелаза на реци Лим

Тог дана је штаб 2. ударног корпуса одредио истражну комисију за испитивање узрока пораза 2. пролетерске дивизије на сектору Пријепоље—Пљевља. У решењу о томе пише:

„Решење овог штаба,
а сходно наређењу
Врх. штаба

О Д Р Е Б У Ј Е С Е

ИСТРАЖНА комисија по случају пораза II пролетерске дивизије на сектору Пријепоље—Пљевља...

Задатак ове комисије је да утврди разлоге пораза II пролетерске дивизије, пронађе кривце и достави ш-

вештај и сав материјал са својим мишљењима овом штабу.

Истрага ће обухватити: број погинулих и несталих бораца, количину и врсту изгубљеног материјала, архиве, итд.

Пронаћи све кривце, почев од најнижих војних руководиоца. Истрагу завршити у што краћем року.

Смрт фашизму — Слобода народу!³⁵⁸

Покушај да се 16. децембра у рејону Страгачина—Стрмица, упоредо са изградњом сплавова, премости река железничким шинама није успео, те су бригаде и сутрадан, 17. децембра, остале у истим рејонима.

Штаб 2. ударног корпуса добио је 16. децембра депешу од Врховног штаба којом се наређује: „Друга дивизија нека причека са преласком у Србију док се утврди покрет Немаца“ Штаб дивизије повукао је већ изда то наређење за прелазак преко Лима, јер му је штаб корпуса наредио да до даљег остане у Санџаку. Бригаде су добиле ново наређење да се пребаце: 2. пролетерска у рејон Црнуговићи—Мецељево брдо—Батковићи, 2. далматинска у рејон Подјаворје—Стрмац—Медњица—Пенезићи, а 1. шумадијска у Забрђе.

У тим рејонима бригаде су остале неколико дана.

Марш преко јако испрееецаног земљишта и великих успона, по хладном времену, био је врло напоран. Најтежа деоница била је од потока Тухово до Стрмца.

Земљиште на десној обали Радојне било је тако тешко проходно да је и окупатор у њега ретко залазио. Четници су многе Муслимане из тих крајева побили, а куће им попалили. Крај је врло сиромашан. Храна се, ипак, редовно добијала, али је била једнолична.

Штаб 2. дивизије је поново тражио одобрење од корпуса да пређе Лим и дејствује у правцу Србије.

Штаб корпуса је 18. децембра добио депешу од Врховног штаба ове садржине: „Друга дивизија нека се прикупи и среди на сектору Лим—Увац. Јавите њен састав и стање. Употријебићемо и Пету дивизију, али

358 Архив ВИИ, К-391, рег. бр. 19/2—3.

је она увучена у борбу у Источној Босни. Њено ослобађање трајаће извјесно вријеме. Тито". У складу са овом депешом, штаб корпуса је наредио штабу 2. пролетерске дивизије да шикупи јединице на просторији Лим—Увац, с тим да не крећу у Србију „док се не рашчисти ситуација”.

Бригаде су 18. децембра из својих рејона вршиле извиђање на правцима Пљевља—Бољанићи—Чајничке и Пријепоље—Прибој—Вишеград. Прикупљени су подаци да се у Пљевљима налазе, у пролазу, једна већа немачка јединица и око 100 четника, да у рејону Готовуше и Бољаника нема непријатељских јединица, да се у Прибоју налази мања немачка јединица и да кроз Рудо повремено пролазе четничке патроле. Код Рудог су Немци били изградили мост и порушили га кад су се пребацили у Вишеград. При пролазу кроз Рудо и околна села Немци су масовно пљачкали.

У Забрђу су одржани први паоитјски састанци у јединицама 1. шумедијске после борбе у Пријепољу. На дневном реду тих састанака била је заштита бораца од промрзавања, будност и безбедност у јединицама, поправка и одржавање одеће и обуће, и друго.

Другог или трећег дана боравка у Забрђу, из Рудог се према селу упутила једна немачка извиђачка патрола, али се брзо повукла, кад је на њу отворена ватра.

ДРУГА ДИВИЗИЈА ПРЕЛАЗИ ЛИМ

Штаб 2. корпуса телеграмом је одобрио 2. дивизији пребацивање преко Лима и дејство у правцу Србије. Том приликом је бригада дивизије „Гарибалди” изашла из састава 2. дивизије и остала у Санџаку.

Штаб дивизије је још раније успоставио везу са Лимским одредом и дао му задатак да пронађе најпогодније прелазе на Лиму, а извиђани су непријатељ и прилазни путеви. Једна чета 1. шумедијске бригаде цео дан је из рејона Старог Руда осматрала покрете непријатеља у долини Лима и у варошици Рудо. На

основу извиђачких података, штаб дивизије је одабрао два места за прелазак: порушени мост у Рудом и рејон Полимије—Мрсово, па је бригадама наредио да Лим пређу у току ноћи 20/21. децембра.

Прелазак је почео истовремено, у поноћ, на оба места. У првом ешелону, користећи оба места прелаза, пребацила се 2. далматинска бригада. Из Рудог су пред њом побегли четници, не пружајући отпор.

До сванућа су се на десну обалу пребациле и јединице другог ешелона, 2. пролетерска и 1. шумадијска бригада, пратеће чете и остале јединице, а касније болнице, интендантуре, коморе и др. Превозило их је 10 бораца Лимског одреда.

Прва шумадијска бригада прелази Лим 21/22. децембар 1943. године

До 12 часова 21. децембра бригаде су образовале мостобран на линији: Доњи и Горњи Раванци (2. дал-

матинска) — Попов До (1. шумадијска)³⁵⁹ — Пребидоли — Цикоте (2. пролетерска).

Штаб дивизије, у извештају о преласку Лима 21. децембра, поред осталог, пише штабу корпуса:

- „1. — Ноћас и јутрос наше јединице прелазе Лим. Ушли смо у Рудо. У њему су били четници (око 40). Одмах су се разбежали...
- J 3. — Стање јединица:
- а. — II пролетерска има два комплетна батаљона (3. и 4.). Од људства I. и 2. бат. који су били на десној обали Лима код Пријепоља (око 60, већином Србијанци и стари борци) формиран је комбиновани* батаљон и њему придодато 30 Талијана...
- б. — II далматинска бригада је комплетна.
- в. — Шумадијска бригада броји 119. Изгледа да су I, две чете Шумадинаца, које су биле у Пријепољу, код V крајишке дивизије.
- Шумадијска бриг. је слаба са одећом и обућом...
4. — Ми смо тражили одобрење од В. Ш. да кренемо у правцу Србије не мислећи да се дубоко упуштамо, већ на територију Н. Вароши—Ивањица—Ибар. В.Ш. нам је одобрио, засад се можемо задржати само око Лима и Увца...
5. — Молимо вас да нам пошаљете све делове II пролетерске и онај вод II далматинске бригаде. Чули смо да је у Б. Поље дошло нешто бораца из I. и 2. бат. и неколико Шумадинаца. Такође нам упутите курире Србијанце који се налазе код вас, у вашем пратећем батаљону...
- Добро би било да нам упутите III санџачку бригаду. Правац ћемо дати преко радио-везе, углавном све три ове јединице су малобројне. Ми ћемо настојати да их попунимо, али Шумадијска бригада се не може сматрати као бригада".³⁶⁰

Бригаде су 22. денембпа по дану наставиле покрет преко комуникаците Прибој—Вишеград: 2. далматинска и 1. шумадијска правцем Пребидоли—Равно брдо—Бо^ан—Ри^ека—Горња Ја^аница, а 2. далматинска и штаб дивизије правцем Превита—Трновци—Цвркоте.

³⁵⁹ По преласку Лима, у сукобу са мањом групом четника, погинуо је борац I. шумадијске бригаде кога су звали „Француз". био је запобљен у француској униформи, у борби са четницима код Дучине, и остао је као борац у бригади. Погинуо је, а да му нико не сазна ни име ни презиме.

³⁶⁰ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 109.

Прелаз комуникације из правца Вишеграда обезбеђивала је 2. далматинска, а из правца Прибоја 2. пролетерска бригада. Око 3 часа, 22. децембра, испред 3. батаљона 2. пролетерске, који се припремао да у рејону Штрбаца затвори правац из Прибоја, прошла је непријатељска колона од око 40 комиона, 2 топа и 10 тенкова. Батаљон није стигао ни да отвори ватру.

У рејону Бијелог брда ова непријатељска колона је изненада наишла на два батаљона 2. далматинске бригаде, који су је принудили да се врати према Прибоју. У Штрпцима је колона поново наишла на 3. батаљон 2. пролетерске, одбацила га са комуникације и пробила се у Прибој.

Око 300 Немаца и чегника, са *полазног* положаја од пута Прибој—Штрпци, напали су око 14,30 часова 2. пролетерску бригаду на линији Крстац—Плема—к. 683—падине Равног брда. Борба се водила до пред мрак. Тада је непријатељ одбачен према Прибоју.

По паду мрака, 2. пролетерска и 1. шумадијска бригада наставиле су покрет и 23. децембра ујутру стигле у Г. Јабланицу, где су се разместили за одмор. Штаб дивизије и 2. далматинска су то учинили у рејону Трновцу, Цврките, Бијела брда.

О покрету 1. шумадијске бригаде од Поповог Дола до Г. Јабланице у операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије записана су два податка.

Први, 22. децембра:

„II пролетерска бригада, са Шумадијском, пребацила се правцем Равно брдо—Бован—Ријека—Горња Јабланица, где је стигла ујутру“.

Други, 23. децембра:

„Са просторије Трнавци—Цврките, делови дивизије (II далматинска и Шумадијска бригада), јутро, врше покрет преко Оштреља и Брезовца и смештају се: II далматинска у Д. Јабланици док се Шумадијска упућује у Г. Јабланицу“.

Према операцијском дневнику, испада да је 1. шумадијска маршовала и са 2. пролетерском и са 2. далматинском бригадом. У ствари, она је маршовала у ко-

лани са 2. пролетерском само је њена 1. чета 1. батаљона, која је на Превијама обезбеђивала прелазак преко цесте Прибој—Вишеград случајно наставила са 2. далматинском боигом. Из Д. Јабланице она је после продужила у Г. Јабланицу и прикључила се свом батаљону.

Штаб дивизије и 2. далматинска бригада наставили су 23. децембра покрет правцем Брезовац—Д. Јабланица. Испред Брезовца претходница је разбила око 70 четника.

После напорних маршева, бригаде су се наредна два дана одмарале. Борци су парили, чистили и крпили одећу и обућу. Бурад за парење 1. шумадијска добила је од 2. далматинске. Бригада је обезбеђивала рејоне размештаја дивизије из правца Палисад—Рибница, у рејону Лиска—Торник (триг. 1496).

Прелазак Лима, потискивање Немаца и четника са његове десне обале и успешни продор према Србији представљали су успех 2. пролетерске дивизије. За њеног политичког комесара Врховни штаб је 23. децембра именовано Милосава Милосављевића, који се налазио са Шумадијском бригадом.³⁶¹

Истог дана, на дужност заменика политкомесара 1. шумадијске бригаде постављен је Мирко Милојковић, дотада члан политодјела 2. далматинске бригаде.

ПРИМЕРОМ ИГМАНАЦА

Рањеници су у нови рејон размештања стигли са бригадном болницом, у којој се живело свакодневним војничким животом. Најтежи су ношени на носилима, тежи су јахали на брдским коњима, а лакши су се кретали пешке. Борци са промрзлим табанима морали су непрекидно да седе на неудобним самарима. Од зиме су се и једни и други најчешће штитили огрнути ћебетом.

У Горњој Јабланици др Мира Врабич и лекар Бошко Видаковић оперисали су промрзине на ногама

³⁶¹ Архив ВИИ, К-399, бр. 27/42.

бораца обичним цепним ножићем. За време тих операција, Видаковић је борцима причао о Игманском маршу, о храбром држању промрзлих бораца 1. пролетерске при тешким операцијама поеле марша. Те приче су овде биле и једина „анестезија“, која је изузетно помагала да борци храбро, без јаука, издрже болне интервенције. Оперисане борце највише је обрадовало обећање да ће им промрзине за месец дана зарастати па ће моћи да се врате у чете, како је касније и било; сви су они више волели да буду у чети него у болници.

Због храброг држања за време операције, неки су борци примљени у СКОЈ. Догодило се то 23. децембра увече. Истина, то је био само повод да се те вечери њих петорица издвоје и приме у СКОЈ. О томе Радојица Ивановић прича:

„Другарица Никица, секретар актива СКОЈ-а болнице позвала је једно вече Владу, Николицу, мене и још два друга у једну издвојену кућу.

Кад смо поседали око ватре, она је почела да прича о угледу, самопожртвовању, самоодрицању, искреном другарству, борби у којој се не спава, не једе, непрекидно бди на стражи, са радошћу гине... Док је она то говорила, ја сам себе преслишавао и закључио да сам све то радио, једино нисам погинуо.

Даље, објаснила је шта је СКОЈ и какав треба да буде скојевац. Ја нисам знао шта је то СКОЈ, а био сам убеђен да сам комуниста од 1941. Док је Никица објашњавала, закључио сам да ми се припрема одлазак из чете.

Рекла нам је да су нас пратили и мисле да заслужујемо да будемо чланови СКОЈ-а. То, да ме је неко пратио, ја сам разумео да сам за нешто био сумњив. Помислио сам да одмах побегнем у чету, код мојих другова, у које сам имао неограничено поверење и веровао да ми се поред њих ништа лоше не може догодити.

На крају, Никица нас је упитала да ли желимо да будемо примљени у СКОЈ. Сви смо ћутали. Пошто сам јој био најближи, она ме упита да ли ја желим да уђем у СКОЈ. Реших да јасно и одлучно кажем све што мислим, па јој одговорих:

„Другарице, ја нећу нигде да идем из чете“.

Она се насмејала мом одговору а онда нам објасни да ћемо остати у својим четама, а да уласком у СКОЈ постајемо „млади комунисти“. Одмах ми би лакше —•

остајем у чети. Али, ипак ми није било јасно како тада постајем „млади комуниста“ кад сам комуниста ЈОШ ОД 1941. године? Цела моја породица и многи рођаци учествовали су у борби против непријатеља од 1941. године. Добровољно сам дошао у бригаду. Зато рекох Никици: „Другарице, ја сам комуниста, и не знам шта ти од мене тражиш“. Она се поново насмеја, а потом смо се почели „убеђивати“. Побројао сам све моје заслуге и заслуге моје породице, уже и шире, и рекао да смо сви комунисти. Остали су за то време ћутали. Кад ми објасни, на крају, да сам комуниста по убеђењу и опредељењу, али да нисам постао члан ни КПЈ ни СКОЈ-а, би ми јасно, и ја пристадох да postanем члан СКОЈ-а. То исто учинише и остала четири друга.

Кад смо излазили из просторије, Влада ми рече: „Ја сам знао шта је то СКОЈ“.

„Кад си знао, требао си рећи и мени?“

Кад год ме после тога срела, уместо да ме поздрави, Никица ме питала: „Како си комунисто?“

НА НОВИМ ПОЛОЖАЈИМА

Дивизији је било потребно да се непосредније ослони на снаге 2. ударног корпуса и, у случају непријатељског напада, да се нађе на ширем маневарском подручју. Пошто су цео дан (25. децембар) маршовале, бригаде су овако распоређене: 2. пролетерска на Боровој глави (к. 1147), да затвори правац Ужице—Чајетина—Нова Варош, 2. далматинска и штаб дивизије у рејону Раснице, а 1. шумадијска у Доброселици.

Сукоба са непријатељем није било. Добијено је обавештење да се у Ужицу налазе два пука Бугара и нешто мало Немаца и припадника СДС, а у Новој Вароши четници и три Немца са радио-станицом. Време је било хладно и ведро. Предвече је почео да пада снег. Једна чета 2. пролетерске бригаде је ноћу 25/26. децембра напала, разбила и делом разоружала чету Јаворског четничког корпуса и порушила мост на Увцу.

Дивизија је сутрадан наставила покрет. Бригаде су се пребациле око 10 км напред, дуж комуникације, према Кокином Броду. Друга пролетерска се сместила у Негбини, а њен 3. батаљон на Боровој глави (к. 1147); 2. далматинска у рејону Кућани—Бурађа—Кокин Брод,

с једним батаљоном у Забрђу (к. 1199); 1. шумадијска у Негбини (заселак Локве). У Негбини је био и штаб дивизије.

Тако распоређене, бригаде су остале и 27. децембра. Ка Рудом је упућен 3. батаљон 2. пролетереке да прихвати новопостављеног команданта и начелника штаба дивизије, а његове положаје је посео комбиновани батаљон. Једна енглеска војна мисија, од 9 чланова, са потпуковником Хадсоном и једним америчким пуковником, прешла је од четника Драже Михаиловића и на Боровој глави успоставила везу са комбинованим батаљоном. У штабу дивизије мисија је изјавила да је прешла на страну НОВ и ПОЈ по наређењу своје владе.⁸⁶²

Према операцијском дневнику дивизије, Врховни штаб је 27. децембра наредио 2. дивизији да се задржи на граници Санџака и Србије до доласка (Прве) јужноморавске бригаде.

Четници су 28. децембра, са леве обале Увца, тукли из минобацача положаје 2. далматинске бригаде. Послеподне, у рејону Вранеша се појавила колона од око 150 четника, а друга, исто толика, у Кокином Броду. По 200 четника налазило се у Новој Вароши ж у Штиткову.

Тога дана пре подне, један батаљон 2. далматинске сменио је, у Забрђу (к. 1199), 1. батаљон 1. шумадијске бригаде и затворио правац Љубиш—Нова Варош, а 2. батаљон остао је у дивизијској резерви, у Негбини (заселак Локве).

Далматинска бригада је око 19 часова разбила четнике у рејону Вранеша, продужила напад, и око 1 час, 29. децембра, ослободила Нову Варош. У нападу су учествовале и две чете 4. батаљона 2. пролетерске.

О непријатељу су прикупљени подаци: четничка команда Старог Раса у Пријепољу, са 800—1.000 четника; у рејону Нова Варош—Прибој—Пријепоље има око 4.000 немачких војника; у Ужицу су концентрисане веће снаге СДК, СДС, Руског заштитног корпуса

³⁶² Зборник, том II, књ. 11, док. бр. 141.

и 24. бугарске дивизије; из Краљева у Ужице стигла су два воза немачких војника, један је упућен према Ариљу, а други према Бајиној Башти; у рејону Палисад—Краљеве Воде налази се 800—900 бугарских војника, са артиљеријом.

Четници су 30. и 31. децембра напали на Нову Варош, али их је 2. далматинска бригада одбила. Тек када су из правца Бистрице извршили напад и Немци, са 12 тенкова и око 400—500 четника, успели су да заузму Нову Варош. Далматинска бригада се повукла у правцу Вилова и Вранеша.

Непријатељ је предузео гоњење, па су се два батаљона 2. далматинске бригаде повукла преко Увца у рејон Мутавцићи—Бурата, а два у рејон Ојковица—Д. Трудово. Остале бригаде налазиле су се у ранијим рејонима размештаја.

Непријатељ је 1. јануара наставио напад тенковима, правцем Нова Варош—Кокин Брод, и потиснуо 2. далматинску бригаду на десну обалу Увца, у рејон Бурађа—Ојковица.

Са 1. батаљоном у Забрђу (к. 1199) 1. шумадијска бригада је затварала правац Љубиш—Нова Варош, а њен 2. батаљон и даље се налазио у резерви штаба дивизије, у Негбини. Извиђачи 1. шумадијске бригаде су 1. јануара пре подне утврдили да се у селу Мочиоци прикупио већи број четника. О томе је извештен и штаб дивизије. У другом поподневном извештају, он је јавио да је бугарски командант из Ужица наредио да се пут Ужице—Љубиш—Кокин Брод очисти од снега и оспособи за пролаз моторних возила, и да је чишћење извршено од Ужица до Јасенова.

У Негбини је 1. шумадијска бригада била од 26. децембра 1943. до 2. јануара 1944. година. У то време умро је, од задобијених рана у Пријеполу, руководи-³⁶³лац СКОЈ-а бригаде Бранко Плећаш.

³⁶³ Плећаш је од Пријеполја непрекидно ношен на носилима. Врло храбро се држао. Сахрањен је поред сеоског гробља. Сахрани су присуствовали Аница Буловић, Милица Ножица, Никола Стругар и још неколико бораца.

Од 2. јануара 2. батаљон 1. шумадијске је затварао правац Љубиш—Кокин Брод, на Забрђу, а 1. батаљон је упућен да извиди рејон Љубиш—Дренова и поруши мостове на Катушници и Љубишници.

У рејону Дренове 1. батаљон је наишао на јаке четничке снаге. Испред Катушнице 1. чета, која је била у претходници, нашла се испред положаја Златиборске четничке бригаде. Командир чете је одмах препознао четнике, али је наредио борцима да наставе покрет к њима, а онда су се, кад су зашли у мртви угао, кроз долину вратили у састав батаљона. У пролазу, командир се довикивао са четницима, којим путем је створио утисак да води четничку јединицу к њима, ради успостављања везе. Тек кад им се чета изгубила из вида, четници су видели да су преварени. Командир чете је известио команданта батаљона о месту, распореду и јачини четника. Ипак, батаљон није успео да се пробије до мостова на Катушници и Љубишници, већ се повукао пред надмоћнијим непријатељем и посео положај за одбрану у рејону Црног врха (к. 1200) и Страже (к. 1170).

За то време 2. далматинска бригада одбила је нападе мање јединице Немаца и четника из правца Нове Вароши.

Око 10 часова, 2. јануара 1944, у штаб дивизије су стигли новопостављени командант и начелник штаба, са 3. батаљоном и са приближно 50 бораца 2. пролетерске бригаде, који су се враћали са лечења или из других јединица, у којима су се нашли поеле борбе у Пријепољу. До 18 часова извршена је примопредаја дужности.³⁶⁴

³⁶⁴ Нови штаб дивизије изгледао је овако: командант потпуковник Љубо Вучковић, политички комесар Милосав Милосављевић, начелник штаба мајор Саво Дрљевић. Политодјелом дивизије руководио је Милинко Ђуровић, а чланови су му били Драгољуб Миленковић, Зага Стојиловић, Радоје Љубичић и Тодор Војводић. Јован Стаматовић, заменик политичког комесара 2. пролетерске бригаде, стављен је на располагање Покрајинском комитету Србије, а на његово место је постављен Драгослав Ђорђевић Гоша.

БОРБА СА ЧЕТНИЦИМА У МОЧИОЦИМА

У рејону између планине Муртенице и реке Увца, између Србије и Црне Горе, 2. пролетерска дивизија се релативно дуго задржала. Подручје је било сиромашно, и економски исцрпено. Становништво, изложено терору окупатора и домаћих издајника из Санџака и Србије, било је доста уздржљиво и резервисано. Бојало се одмазде кад се 2. дивизија повуче. Снежне падавине, честе вејавице, дубоки снег и хладноћа отежавали су покрете јединица. Продирући у правцу Србије, дивизија се све више одвајала од 2. ударног корпуса, те је све мање могла рачунати на тај ослонац и на његову помоћ. С друге стране, приближавање дивизије Србији узнемирило је окупатора и домаће издајнике, па су се почели прикупљати на правцу њеног дејства. Јужно, непријатељ се прикупљао у рејонима Штиткова, Нове Вароши, Сјенице и Пријепоља, а северно у рејону Ужича, Ариља и Чајетине. Дејства његових снага била су обједињена и усклађена.

Штаб 2. пролетерске дивизије издао је 3. јануара наређење да бригаде 4. јануара у 6 часова крену ка новим рејонима,³⁶⁵ с циљем да се приближе Ивањици и Ариљу. Бригаде су добиле ове задатке: 2. пролетерска — да се пребаци у Драшковиће, с тим да Комбинованим батаљоном³⁶⁶ смени 1. шумадијску бригаду у Јасенову и затвори комуникацију Љубиш—Нова Вапош, а једним батаљоном да обезбеди пребацивање штаба дивизије у Трудово; 2. далматинска — да са два батаљона изврши покрет правцем Ојковица—Г. Трудово—Штитково, а са два батаљона правцем Сјеништа—Негбина—Бурађа—Д. Трудово; 1. шумадијска — да се пребаци у Мочиоце.

Бригаде су у току покрета саме обезбеђивале своје маршевске колоне. Требало је да што дубље извиђају

³⁶⁵ Зборник, том I, књ. 7, док. бр. 1.

³⁶⁶ Комбиновани батаљон формиран је од бораца 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде, који су се 4. децембра 1943. пробили до бригаде, и од једног дела Италијана. Постојао је док се из 5. крајишке дивизије вратио други део бораца тих батаљона.

правце према Ивањици и Ариљу и да прикупљене податке одмах достављају штабу дивизије, а непријатељске јединице на које наиђу да одлучно нападну и разбију.

Тачно у 6 часова, када је почео покрет бригада, непријатељ је кренуо у напад на њихове рејоне размештаја. Око 200 Немаца, са тенковима, и 200 четника 2. милешевског корпуса, под командом Вука Калајитовића, нападали су правцем Нова Варош—Кокин Брод—к. 1245—к. 1202 и правцем Вранеша—Сјеништа, па је 1. батаљон 2. далматинске бригаде цео дан морао да одбија њихове нападе. И другу групу Немаца и четника, која је нападала правцем Штитково—Г. Трудово, такође су одбациле јединице 2. далматинске бригаде.

Златиборска, Ариљска и 2. пожешка четничка бригада нападале су са севера, од Љубиша, Беле Реке и реке Рзав. Њихов напад су одбили 1. шумадијска и комбиновани батаљон 2. пролетерске бригаде.

Из Јасенова 1. шумадијска бригада се кретала у правцу Мочиоца, са 2. батаљоном у претходници. Између батаљона се кретала бригадна болница. Претходница је лако протерала мања четничка обезбеђења. Око 10 часова главнина четничких снага изненада је отворила ватру са чела, из правца Мочиоца, и са левог бока, од Беле Реке по 2. батаљону и болници. Бригада се брзо развила за борбу — 2. батаљон је напао Ариљску и 2. пожешку бригаду на правцу Мочиоци—Клеково, а 1. на правцу Беле Реке. На левом крилу, правцем Јасеново—Бела Река, комбиновани батаљон је напао Златиборску четничку бригаду. Борба са четницима трајала је до пред мрак. Време је било хладно, зимско, али сунчано, а снег дубок.

Први батаљон је одмах прешао у напад и јуришем збацио четнике са коса и тако заштитио болницу која је била с бока угрожена. Заменик команданта 2. батаљона, Раденко Мандић, покушао је да се са групом бораца пробије између 1. и 2. батаљона и нападне четнике с леђа. Они су то приметили, осули по њима јаку ватру и покушали да их опколе. Рафал пушкомитраљеца ударио је у Мандићев маузер који му је висио о опасачу, али њега није повредио. Пушкомитраљеца

Боја Манојловић покушао је да ватром из шарца штити ову групу али из дубоког снега то није могао учинити. Тада је командир чете, Ђорђе Нешић, узео шарац, ставио га Манојловићу на раме и отворио ватру по четницима. Кад се цев шарца угрејала, Манојловић га је пустио да склизне с рамена па је рањен у руку, али је напад четника на Мандићеву групу одбијен.

Бригада је упорно подилазила четничким положајима и предвече извршила јуриш. До пада мрака све три четничке бригаде су разбијене и протеране преко Беле Реке и Рзава.

Пошто су четници протерани, бригада је у току ноћи ушла у Мочиоце. У селу је било тихо. У сеоској кафани, у средини села, патроле су нашле богато постављену трпезу, али мештана није било. Тек су се касније појавили. Четници су се били припремили да у Мочиоцима прославе Бадњи дан и Божић. Из села испод Мучња прикупили су веће количине хлеба, меса и пића (шљивовице и клековаче) и донели у Мочиоце.³⁶⁷ То вече су борци вечерали у гостионици и први пут им је дозвољено да пре вечере попију по чашу клековаче. Богату вечеру, кукурузни хлеб и густ пасуљ са месом, добили су и борци Комбинованог батаљона, а тих дана и бригадна болница је добро смештена и добијала много бољу храну него иначе.

Бригада је у овој борби заробила 3 четника, а више њих је рањено и убијено. Сва три четника, иначе прилично мобилисани, добровољно су ступили у бригаду. Бригада није имала губитака. Умро је само Миодраг Лукић од рана, промрзлина, повишене температуре и повреде коју је задобио скачући с коња да ухвати заклон. Сахрањен је у селу.³⁶⁸

³⁶⁷ Према сећању Милована Филиповића, бригада је у селу запленила 17 закланих и осушених оваца, 20 врећа брашна, веће количине ракије у бурадима и мешинама, нешто дувана и разних намирница. Пет мешина ракије послато је 2. далматинској бригади.

³⁶⁸ Од једне жене у селу сазнало се да су четници, децембра 1943, ухватили и заклали једног Шумадинца, који се из Лријепоља сам пробијао ка Шумадији.

Немачке и четничке снаге из рејона Ојковице нису сачекале напад 2. далматинске бригаде, већ су се пре мрака повукле у Кокин Брод.

Бригаде су затим наставиле покрет и достигле маршевске циљеве. Сутрадан, 5. јануара, било је рђаво време, јака вејавица са снегом. Бригаде су се одмарале, само је 2. далматинска протерала четнике преко Увца.

Због рђавог времена, бригаде су наставиле покрет тек 7. јануара. Њихов је нови распоред био: 2. пролетерска у рејону Маскова—Зечевићи, с једним батаљоном у Г. Трудову 2. далматинска, која је уз пут разбила мање снаге четника и муслиманске милиције, задржала се у рејону Д. и Г. Тисовице и Штиткова, а 1. шумадијска се пребацила у рејон Арсовића и, са болницом, у Кушићима. Штаб дивизије био је у Маскову.

Бригадама је наређено да прикупљају податке о непријатељу у рејонима Ивањице, Ариља и Сјенице.

Сутрадан је 2. далматинска бригада наставила покрет, правцем Тисовића—Кушићи—Деретин—Опаљеник да би затворила правце од Ивањице; у рејону Маскова—Зечевићи прикупила се 2. пролетерска, а 1. шумадијска је остала на истом месту. За бригаде то су били полазни рејони за напад на гарнизоне у Ивањици и руднику Лиси.

НАПАД НА РУДНИК ЛИСУ

У рејону Кушића обезбеђење 1. шумадијске бригаде заробило је два припадника СДС. Заробљеници су на саслутпању у штабу изјавили да у Ивањици има 200 Бугара, 30 немачких војника, 150 припадника СДС и 170 граничара, да рудник антимоно Лису чува око 70 белогардејаца, који се налазе код ушћа Лисјанског потока у Моравицу, и да у Ариљу има око 100 бугарских војника и око 100 припадника СДС. Дали су и детаљне податке о распореду и задацима појединих јединица и о објектима одбране у Ариљу и Ивањици.

Штаб дивизије је одлучио да 8/9. јануара, у исто време, нападне Ивањицу и Лису. Заповест за напад

издао је 8. јануара, у 13 часова. У заповести се каже да у Ивањици има око 200 бугарских војника, са неколико аутоматских оружја и минобацача; три вода, са по 50 војника, укопана у три земунице на десној обали Моравице, у рејону Видин Крш—Свештица; 50 војника је у основној школи, на левој обали Моравице; око 30 немачких војника је на спрату Спасојевића хотела и у кући Гаја Бошковића; око 150 припадника СДС, са два тешка митраљеза, налазе се у старој згради полиције и у хотелу „Јавор“; рудник Лису обезбеђује стална посада, јачине 70 белогардејаца. О утврђеним објектима у Ивањици дати су ови подаци: један непосредни бункер је код гробља, у парку; поред пута Ивањица—Ариље ископани су ровови; од Ивањице до Кушића нема утврђених положаја и објеката, али се стално крећу патроле. Непотпуни су били подаци за објекте одбране на правцу напада 1. шумадијске бригаде.

Света Поповић Милић, 1. политички комесар 1. шумадијске бригаде на маршу према Ивањици јануара 1944. године

За извршење напада формиране су три колоне. Десна, колона, два батаљона 2. далматинске бригаде, са једним бацачем, имала је задатак да ликвидира бугарска упоришта на десној обали Моравице, обезбеђујући се од правца Гуче, где се, према подацима, налазе извесне четничке банде. Средња колона, по један батаљон 2. далматинске и 2. пролетерске, са 2 бацача, овладава косама на западној страни Ивањице и директно упада у град ради ликвидације свих упоришта која се налазе на левој обали Моравице. Лева колона, 1. шумадијска бригада и један батаљон 2. далматинске, са једним бацачем, треба да ликвидира и онепособи рудник, а после тога батаљон 2. далматинске се пребацује на десну обалу Моравице ради садејства и потпомагања напада на Ивањицу, уколико до тога времена не буде заузета. Предвиђено је да се поруше и мостови на цести Ивањица—Ариље. Један батаљон 2. пролетерске, био је одређен за обезбеђење и затварао је правац од Ариља.

Заповешћу је регулисано да колоне заузму полазне положаје испред објеката, тако да напад почне у исто време — у 24 часа; да се достигнуте линије обележавају паљењем ватри; да се заузимање дела варошице на левој обали Моравице јави са три црвене ракете; да се у Сивчину упуте интендатуре и болнице (1. шумадијске и 2. пролетерске у заселак Буревићи, а 2. далматинске и дивизијске у заселак Богдановићи); где их је обезбеђивао комбиновани батаљон 2. пролетерске. Штаб дивизије се налазио у Глијечи.

После заузимања Ивањице, задатак је бригада:

— 2. пролетерске, да са једним батаљоном држи варошицу, а са осталим снагама да затвори правац Ариље—Ивањица;

— 1. шумадијске, да затвори правац Гуча—Ивањица из рејона Буцовићи—Јеловићи—Вијенац;

— 2. далматинске, да на положају Црњево—Рокци и једним батаљоном у Кушићима, затвори правац Сјењица—Ивањица.

У случају неуспеха, 2. пролетерска бригада повлачи се у Катиће, 1. шумадијска у Стргачину, а 2. далма-

тинска и штаб дивизије у рејон Опаљеник—Деретин—Кушићи. Интендантуре и болнице прикључују се својим бригадама.

Борцима је казано да се према становништву одnose пажљиво, а према заробљеницима коректно.

Колоне су из полазних рејона кренуле са закашњeњем: 4. батаљон 2. пролетерске задржан је четничким нападом у рејону Чемерница—Мучањ, а њен 3. батаљон разбио је око 200 четника и 50 припадника СДС у Каћићима; један батаљон 2. далматинске бригаде се задржао због одбијања четничког напада из Тисовице.

Батаљони су кренули из Кушића око 21 час, али, због мрака, дубоког снега, тешко проходног, испресецаног и непознатог земљишта, нису могли стићи да у 24 часа почну напад.

Лева колона, 1. шумадијска бригада, такође се споро кретала поред Грабовничке реке. Од Арсовића до рудника Лисе кретала се све до сванућа, задржавајући се нешто дуже само у Бауловићима, толико колико је команданту колоне било потребно да изда заповест за напад.

Из Бауловића 1. шумадијска бригада је наставила покрет, узела водиче из Дубраве и после пола ноћи избила на пут Ариље—Ивањица, код моста на Грабовничкој реци, где је одмах приступила извршењу задатка. Командант бригаде издао је наређење батаљонима: 1. батаљону да затвори правац Ариље—Ивањица, поруши дрвене мостове на том путу, у рејону Прилике—Дубрава, и да обезбеђује напад 2. батаљона; 2. батаљон да нападне рудник Лису.

Прва чета 1. батаљона, која је у Дубрави прикупила тестере и секире, испресецала је шипове и моснице на два дрвена моста; 2. чета ју је обезбеђивала, а штаб батаљона се сместио у Дубрави. Када се 1. чета пред свануће повлачила ка Дубрави, сусрела се са једном четничком колоном, која се безбрижно кретала, не очекујући партизанске јединице у том простору. Чета је брзо реаговала и успела да зароби 21 четника. Запленила је 10 пушака, нешто муниције и 4 коња. Били су то тек мобилисани сељаци, па сви нису били још до-

били оружје. У Приликама је чета запалила архиву у општини и разбила инсталације у месној пошти.

Поред Грабовничке реке, близу пута Ивањица—Ариље, 2. чета је ухватила десетак припадника СДС, који су носили муницију, резервне цеви митралеза и другу опрему. Утврђено је да их је у борби за Ивањицу заробила и разоружала 2. пролетерска бригада, дала им да носе ту опрему, а они су искористили мрак и побегли. Са овом опремом враћени су 2. пролетерској бригади.

Штаб 1. шумадијске бригаде био је у Приликама. То вече је код њега дошао илегалца Миша Ковачевић и упознао га са ситуацијом у том крају. Штабу је приведено и 7 младића из Београда, припадника тзв. националне службе рада, који су у том рејону секли дрва и градили пут. Одбили су да добровољно ступе у бригаду па су пуштени кућама.

Са пута Ариље—Ивањица 2. батаљон је продужио, подељен на групе и предвођен водичима, да нападне рудник Лису. Водича је било мало, а били су несигурни, плашљиви, или су слабо познавали терен. У току ноћи спустила се таква магла да се скоро ништа није видело. То је отежавало оријентацију, покрет и организацију напада. Групе су се споро кретале, а доста времена је изгубљено и у проналажењу објеката напада. Само је једну групу водич довео право на стражара. Пред зору, групе су наишле на бодљикаву жицу, по којој су биле окачене празне конзерве и други предмети који су служили за алармирање посаде. Било је то непријатно изненађење, јер борци нису били уопште припремљени за савлађивање жичаних препрека.

Обавештајни подаци о јачини посаде у руднику били су непотпуни. Осим белогардејаца, ту је био и један немачки вод, а посада је укупно бројала око 200 војника. Рудник Лиса, са фабричким поетројсњима, био је опасан бодљикавом жицом и браћен ватром са уређених ватрених положаја и из бункера. Посада је била увежбана, имала је добру службу осматрања, јављања и обавештавања.

Напад на Лису 2. батаљон је почео 9. јануара око 3 часа, али не у исто време на све предвиђене објекте.

Посада рудника је зато брзо алармирана па је одмах одговорила ватром. Једна група бораца 2. батаљона је успела да уђе у фабрички круг, где је убила двојицу белогардејаца, друга група је упала у неке магацине и запленила нешто хране и кајишева за машине. И то је било све. Посада није уништена нити је рудник онеспособљен.

Пошто није било изгледа да се рудник заузме, у свануће је командант леве колоне, мајор Ратко Софијанић, издао наређење за повлачење. Бригада се преко Дубраве повукла у заселак Церову.

Биланс напада: два убијена белогардејца и више рањених. Заробљен 21 четник и 1 припадник СДС. Заплењено 10 пушака, 4 коња и извесна количина хране. Из бригаде рањена 4 бооча. Бригадна болница снабдела се из Ивањице санитетским материјалом.

Средња колона је почела напад на Ивањицу око 3 часа. Упоришта непријатеља на левој обали Моравице нису ликвидирани до сванућа, па је напад продужен по дану. Лева обала Моравице очишћена је у току 9. јануара (осим цркве и попове куће). Убијено је 35 непријатељских војника, 1 немачки поручник и 1 поднаредник, а рањено је око 45—50 војника. Заробљено је 5 немачких и 9 бугарских војника, 1 белогардејац и 8 припадника СДС. Погинула су 3, а рањено је 6 бораца.³⁶⁹

Десна колона је напала на бункере око 6 часова, 9. јануара. Непријатељ је био алармиран нападом средње колоне па није био изненађен. Напад није успео па се колона повукла на леву обалу Моравице, у Бедину Варош, уместо да се задржи на достигнутој линији.

Трећи батаљон 2. пролетерске бригаде стигао је у рејон Клисуре 9. јануара, око 6 часова, и затворио правац Ариље—Ивањица. После подне напала га је једна чета Бугара, али је одбачена. Један немачки авион извиђао је положаје дивизије око Ивањице, али није отварао ватру.

³⁶⁹ Зборник, том I, књ. 7, док. бр. 4, стр. 17.

Штаб дивизије 9. јануара није добио извештај леве колоне; како о резултатима напада на Лису није био обавештен, није ни наредио никакву даљу активност. Али је наредио десној колони да 9. јануара, у 23 часа, понови напад на исте објекте. Тај напад, који је почео у 24 часа, још је мање могао изненадити непријатеља. Борба је вођена и 10. јануара, али Ивањица није заузета.

Десна и средња колона повукле су се из Ивањице 11. јануара, око 5 часова, са заплећеним наоружањем, храном и другом опремом, а Бугари су све до 16 часова тукли митраљезима, бацачима и једним топом напуштenu леву обалу Моравице. Два авиона извиђала су пут Ивањица—Кушићи и узалудно бомбардовали и митраљирали рејоне на којима су претпостављали да се налазе јединице дивизије.

Из Ариља Бугари су 10. јануара упутили у помоћ гарнизону у Ивањици две чете и 4 тенка. Код манастира Клисуре дочекао их је 3. батаљон 2. пролетерске, разбио и одбацио назад. Убијено је 5 Бугара, заробљен 1 официр и неколико војника. Три рањена бугарска војника превијена су и враћена у Ариље. Обезбеђење није имало губитака.

У нападу на Ивањицу и рудник Лису убијено је 60, рањено 70, а заробљено 65 немачких и бугарских војника, припадника СДС и четника. Заплењено је 6 пушкомитраљеза, 8 машинских пушака, 10 пиштоља, више десетина пушака, 15 коња и друга опрема. Погинула су 3, а рањено је 18 бораца.

Бригаде су се из Ивањице и рудника Лиса повукле 11. јануара у рејоне: Катићи—Бела Црква (2. пролетерска); Опаљеник—Деретин—Кушићи (2. далматинска) и Јованчевић—Миланца (1. шудадијска); штаб дивизије је 11/12. јануара преноћио у Сивчини.

Разматрајући дејства леве колоне, односно 1. шумадијске бригаде, није тешко уочити да задатак није могао бити потпуно извршен из више разлога. Припреме напада биле су кратке и непотпуне, а подаци о јачини, распореду, ватреним средствима и положајима непријатељских снага нису пружали потребне елементе за организацију и извођење напада.

Кад је бр^гада кретала из полазних рејона, гарнизону у Ивањици и посади у Лиси стигла су појачања. Тако је Ивањицу бранило не 200, већ 600 бугарских војника, а били су наоружани великим бројем аутоматског оружја, минобацача и једним топом мањег калибра. Полазни рејони за напад били су удаљени 25—30 км. Заморене јединице нису успеле да на време савладају тешко проходно земљиште, а и кад су почеле напад на одвојеним правцима, веза и садејство између њих били су слаби.

Јануар 1944. Транспорт рањеника 1. шумадијске бригаде у рејону Ивањица

ПРИПРЕМЕ ЗА ПОВРАТАК У САНЦАК

Због удаљености од јединица 2. ударног корпуса на које се ослањала, за 2. дивизију било је ризично да усамљена продире дубље у Србију. Упркос жељама и очекивањима свих бораца, посебно оних из 1. шумадијске бригаде, дивизија се морала вратити у Санцак.

Бригаде су се 12. јануара одмарале у истим рејонша. Штаб дивизије пребацио се из Сивчине у Кушиће. Предвече је један батаљон 2. далматинске одбио напад 2. милешевског четничког корпуса из правца Штиткова. Убијена су 2 четника, а 10 их је рањено.

Штаб дивизије је у Кушићима, 12. јануара, одржао састанак са штабовима бригада. Трајао је од 14 до 24 часа. Разматрано је војничко и политичко стање у бригадама, анализиран напад на Ивањицу и разматрана и друга питања.³⁷⁰

У току 12. јануара саслушавани су и заробљеници. Бугарски потпоручник је изјавио, пред енглеском војном мисијом, да му је познато, из званичног саопштења његове команде, да су четници склопили споразум са Немцима и Бугарима о заједничкој борби против НОВ и ПОЈ. Наводно, лично је познавао Калаитовог заменика, јер је, на основу споразума у Ивањици, организовао садејство бугарских јединица и четника.

Послеподне 12. јануара, непријатељском гарнизону у Ивањици стигло је појачање из Ужица — око 600 немачких и бугарских војника и 5 тенкова.

Непријатељ је 13. јануара кренуо из Ивањице у две колоне: левом, јачине 400—500 Немаца и Бугара и 2 тенка, правцем Ивањица—Кушићи, десном, правцем Ивањица—Глијеча—Сивчина. Око 17.30 часова обезбеђења 2. пролетерске и 2. далматинске бригаде одбацила су претходнице непријатеља ка Ивањици и убиле 6, а раниле 11 његових војника. Из 2. пролетерске и 2. далматинске бригаде 6 бораца је рањено.

Да би избегао фронталне борбе са непријатељем, штаб дивизије је 13. јануара, у 18.30 часова, наредио пребацивање бригада на нове положаје.³⁷¹

Другој далматинској је наређено да са два батаљона поседне рејон Маскове, а са друга два рејон Гумешевац—Мочиоци, да би затворила правце који изводе са комуникације Љубиш—Нова Варош, Ивањица—Сјеница, и из рејона Г. Трудова; 1. шумадијској да

³⁷⁰ У документима, а ни у сећањима учесника, нема опширнијих података о току састанака, оценама и донетим закључцима.

³⁷¹ Зборник, том I, књ. 7, док. бр. 9 и 26.

се пребаци у рејон Брезове и обезбеди од Сивчине и Опаљеника, и да извиђа правце Миланца—Ивањица и Миланца—Међуречје, где се налазио Јаворски четнички корпус; 2. пролетерска је остала на истим положајима, са задатком да извиђа и спречи продор непријатеља из Ивањице, Ариља, Брекаве и Крушчице; штаб дивизије се пребацио у рејон Вујаша.

Бригаде су кренуле одмах по пријему наређења. У току дана непрекидно је падао снег, са вејавицом.

Непријатељ је 14. јануара, око 8 часова, избио код школе у Кушићима, и одатле продужио напад у три правца: ка Тисовици на пл. Јавору: ка Маскови и ка Миланци. Два тенка, с једним топом, задржани су код школе у Кушићима.

Напад немачких, бугарских и белогардејских јединица с правца Маскове одбила је 2. далматинска бригада, али су је, у исто време, од Штиткова и Г. Трудова напали четници Калајитовића и Студеничка четничка бригада Јаворског корпуса. Зато се морала повући са својих положаја.

Да би избегао фронталне борбе и одвојио бригаде од непријатеља, штаб дивизије је, у 16 часова 14. јануара, наредио да се оне у току ноћи пребаце у нове рејоне: 2. пролетерска, са штабом дивизије у рејон Равне Горе, 1. шумадијска у Клеково, с тим да утврди да ли у Љубишу има непријатељских снага, 2. далматинска у рејон Драшковићи—Мочиоци—Јасеново.³⁷²

Бригаде су кренуле у 19 часова и у току ноћи стигле у предвиђене ретоне, где су и сутрадан остале. На простору Бјелуша и Катића 3. батаљон 2. пролетерске бригаде разбио је једну четничку колону, али га је потом напало око 500 Бугара, са два правца. После жестоке борбе, батаљон се повукао у Равну Гору. Избачено му је из строја 11 бораца (2 погинула, 2 нестала и 7 рањених). Бугари су имали 29 убијених и 34 рањена.

Један батаљон 2. далматинске бригаде одбио је напад око 100 четника из Горњег Трудова.

³⁷² Зборник, том I, књ. 7, док. бр. 10 и 26.

Бригаде су 16. јануара наставиле покрет и избиле: 2. пролетерска у рејон Бела Река—Љубиш, 2. далматинска у рејон Драшковићи—Брђане—Јасеново, а 1. шумадијска је остала у рејону Клекова да са патролама и засадама затвара правац од Равне Горе и извиђа у правцу Катића, Бјелуше и Ариља; штаб дивизије се преместио код школе, у Белој Реци.

Време је било лоше, колоне је целог дана пратила •снежна вејавица. Дубоки снег је још више успоравао кретање. Тешки рањеници су превожени саоницама. И сутрадан су бригаде остале у истим рејонима. Око 300 четника и бугарских војника напали су на положаје 2. далматинске бригаде. Одбитена је група која је нападала Жедну главу, али је друга група заузела Црни врх а извршен је напад и из правца Трудова. Извиђањем је утврђено да се непријатељ налази и у рејону Негбина—Драглица.

Штаб дивизије је у 17.30 часова наредио противнапад ради одбацивања непријатељских снага из рејона Драшковићи—Мочиоци и ради пребацивања бригаа у нове рејоне.³⁷³

Друга далматинска је са три батаљона нападала правцем Жедна глава—Црни врх, а једним батаљоном затварала правац ка Љубишу. Шумадијска бригада напада правцем Клеково — к. 1221 — заселак на Пресјечкој речици — Драшковићи. Болницу упућује код 2. пролетерске бригаде, у Белу Реку. Друга пролетерска са два батаљона избија 17/18. јануара, у рејон Негбина—Драглица, растерује непријатељске снаге и са болницом се размешта у рејон Негбина. Штаб дивизије биће код школе у Негбини.

Одређено је да противнапад почне 17/18. јануара, у 24 часа.

Нападајући правцем Мочиоци—Драшковићи, непријатељ се био уклонио између 1. шумадијске и 2. далматинске бригаде, тако да му је 1. шумадијска остала иза леђа. Њен положај постао је врло значајан, што

³⁷² Зборник, том I, књ. 7, док. бр.10 и 26.

је пглаб дивизије уочио, па је оставио штабу бригаде да сам, на основу процене ситуације, нападне непријатеља „директно с леђа, тј. у саме Мочиоце“.

ДРУГИ НАПАД БРИГАДЕ НА ЧЕТНИКЕ У МОЧИОЦИМА

Увече 17. јануара, бригада се прикупила у Клеко-ву. Борци су добили вечеру, по парче куваног несланог меса.

До поласка у напад прикупљени су подаци о бројном стању и распореду четника у Мочиоцима, извршено је извиђање прилазних путева, прегледано је и очишћено оружје.

Око 21 час, командири чета су примили задатке и саопштили их борцима. У ноћном нападу, они су имали да се обрачунају с четницима Боже Јанковића Јаворског и Вука Калајитовића, у Мочиоцима.

Бригада није одмах кренула, јер је чекала да успостави везу с једним батаљоном 2. далматинске бригаде, који је, из непознатих разлога, закаснио.

До испред села Мочиоци, бригада се кретала у колони, а онда се развила у стрељачки строј. Испред села ликвидирао је четнички стражар. Борци су трком упали у село и потпуно изненадили четнике, који су, после слабог отпора, побегли на десну обалу Пресјечке реке. Бригада је релативно лако посела Мочиоце. Међутим, четници су се у току ноћи средили и у зору извршили противнапад, тако да је на коси испред села дошло до борбе прса у прса. Тукло се кундацима, боло ножевима и отварала ватра у непосредном додиру. Радован Васиљевић Рапац руком је ухватио цев четничког шарца и отимао се око њега с четничким тпккомитраљесцем, док му нис[^] притрчали у помоћ борци који су то видели. Четници су поново одбачени преко Пресјечке реке па су се задржали на Главици (к. 1098). Нападом на главнину четничких снага с леђа, у Мочиоцима, и њиховим избацивањем из села, створени су повољни услови за противнапад 2. далматинске бригаде.

У борби је убијено око 20 четника, а око 20 је рањено. Заплењена су три пушкомитраљеза, од којих један шарац (кад је погинуо пушкомитраљезац Радован Васиљевић, четници су поново запленили пушкомитраљез који је он отео).

Борба с четницима вођена је и у току целог дана. Они су непрекидно нападали са десне обале Рзава и Пресјечке реке на 1. шумадијску бригаду, све док 2. далматинска није продрла у правцу Трудова.

У борби је 1. нгумадијска имала четири погинула и 8 рањених бораца. Погинули су Миодраг Јоксимовић,³⁷⁴ Олга Пејовић (Ружа Црногорка), Павле Новаковић и Радован Васиљевић. Рањени су: Војислав Васић Столар, Иванка Т^рић Ружа, Дејан Поповић, Раденко Мандић, Стева Граовац, Катарина Лалевић и још двојица бораца чија имена нису утврђена. Погинули борци сахрањени су у Мочиоцима.

Пошто је одбацила четнике, 1. шумадијска је извршила покрет правцем Мочиоци—Јасеново—Негбина, где је стигла око 24 часа. Далматинска бригада је одбацила четнике до Трудова. Убила их је 10 и толико их ранила, али је изгубила 4 борпа, а 4 су рањена.

По оцени штаба дивизије, четници су могли бити много теже поражени да је један далматински батаљон непосредније садејствовао у нападу 1. шумадијске боикаде.³⁷⁵

Шумадијска бригада је из Негбина, 19. јануара, наставила покрет ка Сеништу. Са положата на десној обали Увца, обезбеђивала је рејон размештаја дивизије са правца Бистрице, Нове Вароши и Кокина Брода.

Четници са планина Мучња, Муртенице, Јавора, Златара и њихових огранака стално су узнемиравали и нападали бригаде у покрету. Према прикупљеним подацима, они су, заједно с Бугарима, припремали нови напад на 2. пролетерску дивизију.

³⁷⁴ Миодраг Јоксимовић Божа био је курир штаба 1. батаљона. Ујутру, 18. јануара, нађен је убијен у јарку, вероватно од неке заостале групе четника.

³⁷⁵ Зборник, том I, књ. 7, док. бр. 26.

ПОВРАТАК У САНЦАК

Штаб 2. корпуса наредио је 19. јануара да се 2. дивизија пребаци на леву обалу Лима.

Штаб дивизије је истог дана издао одговарајућа наређења бригаама и оне су 20. јануара извршиле покрет: 1. шумадијска бригада у Стубо, 2. пролетерска у Г. Јабланицу, а 2. далматинска у Доброселицу. Претходница дивизије заробила је једног припадника СДС у Доброселици. Од Доброселице до Г. Јабланице северно и јужно од правца покрета, растерано је више четничких група.

Штаб дивизије и 1. шумадијска бригада пребацили су се 21. јануара у Г. Јабланицу, а 2. далматинска у Д. Јабланицу. Из Г. Јабланице кренуо је 4. батаљон 2. пролетерске бригаде за Штрпце. У рејону Стремчица — Бијела глава (к. 1048) изненада га је напао око 550 четника, под командом Захарије Остојића („Чича Бранко"), члана штаба четничке Врховне команде. Четнике су одбацили 2. пролетерска и један батаљон 2. далматинске бригаде. Убијено је 12, а рањено око 30 четника. Погинуо је командир 1. чете 4. батаљона 2. пролетерске бригаде, Драгиша Бугариновић, и још 3 борца, а 6 их је рањено. Један батаљон 2. далматинске напао је и протерао четнике из Брезовца. При том је убио 4 и ранио 12 четника.

Штаб дивизије је истог дана наредио бригаама пребацивање преко комуникације Прибој Вишеград.³⁷⁶ Оне су, сутрадан, у две колоне, прешле преко Лима.

Прва колона, 2. далматинска бригада, пошла је правцем Бијело Брдо—Јањићи—Раванци. У Јањићима је наишла на групу од око 100 немачких војника и 150 четника. Њен 1. батаљон је из покрета извршио јуриш, убио 30 и ранио око 30 војника; остали су се разбежали. Заплењена су 2 тешка бацача, 3 шарца, 3 машинке, 5 парабелума, око 20 пушака, 6.000 метака, 60 бомби, 150 мина за бацаче, 1 тромблонска пушка и

³⁷² Зборник, том I, књ. 7, док. бр. 10 и 26.

друга опрема. Уништен је 1 тешки бацач, 150 мина, 3 камиона, 1 мотоцикл и др. Из 1. батаљона погинуо је 1 и рањен 1 борац. У Раванцима је остављен један батаљон у заштитници, а главнина бригаде је ноћу, 22/23. јануара продужила према Рудом.

Друга колона, са 2. пролетерском у претходници а 1. шумадијском у заштитници, кретала се правцем Штрпци—Оскоруша—Рудо. Увече, 21. јануара, у Штрпце је стигло 18 камиона Немаца и четника Павла Ђуришића,³⁷⁷ с циљем да 2. пролетерској дивизији спрече прелазак на правцу Прибој—Вишеград. Око 8 часова, 22. јануара, 4. батаљон 2. пролетерске открио је непријатеља у Штрпцима, изненада га напао и нанео му тешке губитке. За 4. батаљоном у напад је прешла цела бригада. Непријатељ је одбачен, а 2. пролетерска бригада се пребацила преко пута, посела доминантан положај Крстац—Оскоруша—Сирова Гора (к. 1195) и обезбедила пребацивање интендантуре и болнице у рејон Оскоруше. Непријатељ је до мрака три пута јуришао на тај положај, али је сва три пута одбијен, уз велике губитке. Убијено је 37 војника и 1 немачки официр, а рањено 50—60 војника. Заробљено је 13 четника. Из 2. пролетерске бригаде погинула су 2 борца, а рањено је 6.

Када је 4. батаљон 2. пролетерске напао непријатеља у Штрпцима, 1. шумадијска бригада је убрзала кретање, да што пре стигне до места борбе. За 2. пролетерском кретали су се интендантуре, болнице, енглеска војна мисија и, у заштитници, 1. шумадијска бригада. Позадинске јединице успоравале су покрет и пребацивање колоне преко комуникације. Пред мрак заштитница се последња, под ватром непријатеља, пребацила преко пута Прибој—Вишеград.

Непријатељ није успео да спечи пребацивање дивизије преко пута Прибој—Вишеград и повукао се ка Прибоју. Прва шумадијска бригада наставила је покрет ка Рудом, за 2. пролетерском. Кретало се споро, због великог снега. Често је долазило до прекида везе.

³⁷⁷ Командант четничких снага у Црној Гори.

Штаб дивизије пребацио се у Рудо. На положају Крстац—Сирова Гора остао је, као обезбеђење батаљон 2. пролетерске.

Бригаде су се 23. јануара припремале за пребивање на леву обалу Лима. Место прелаза обезбеђивали су батаљон 2. пролетерске, који је остављен на положају Крстац—Сирова гора, и један батаљон 2. далматинске, на Раванцима. Они су на више места порушили железничку пругу и пут Вишеград—Рудо—Прибој. По наређењу Главног штаба Санџака, прелазак су са леве обале Лима обезбеђивала два батаљона 3. санџачке бригаде, са положаја Шиљци—Пезићи.

Ноћу, 23/24. јануара, 2. дивизија се без борбе пребацила на леву обалу Лима. Далматинска бригада је прешла на одсеку Соколовићи—Рудо, а 2. пролетерска и 1. шумадијска на одсеку Рудо—Устибар. Пребацивање дивизије завршено је 24. јануара до 7 часова, осим обезбеђења. Јединице су се пребацивале преко реке на више начина: преко конструкције порушеног моста подешеног за прелаз, чамцима и скелама нађеним на местима прелаза; запрежна кола и товарни коњи пребацивали су се газом. У току 24. јануара на леву обалу су се пребацила и последња два батаљона који су били на обезбеђењу. После преласка реке уништени су сви чамци и скеле да се непријатељ њима не би користио.

На левој обали Лима бригаде су распоређене: 1. шумадијска у Забрђу, из којег је пре месец дана кренула преко Лима; 2. пролетерска у рејон Црнуговићи—Батковићи; 2. далматинска у рејон Миоче—Сасатавци, и штаб дивизије у Устибару.

На прилазима Забрђу једна група четника отворила је ватру на колону 1. батаљона 1. шумадијске, али је побегла чим је тамо упућено једно одељење са пушкомитраљезом.

Штаб 2. корпуса обавестио је штаб дивизије да 2. далматинска бригада излази из састава дивизије и одлази у Далмацију, а да у њен састав улази 4. пролетерска (црногорска) бригада.

И сутрадан су бригаде остале у истим рејонима, само се штаб дивизије преместио у Међуречје. Енгле-ска војна мисија упућена је са батаљонима 3. санџачке бригаде у штаб 2. корпуса.

Увече, 25. јануара, штаб дивизије приредио је опроштајну вечеру за све штабове бригаа и штабове батаљона 2. далматинске бригаде. Али су се и те ноћи Далматинци тукли са четницима. Одбили су напад око 120 четника, који су надирали од Прибоја, левом обалом Лима, док је са десне обале, по рејону Устибар—Миоче, друга четничка група отворала ватру на положај бригаде. Убијена су 4 четника, рањена 5, а заробљен 1. Из 2. далматинске бригаде погинуо је 1 бо-рац а 1 је рањен.

И 26. јануара бригаде су остале у истим рејонима размештаја. Сутрадан је 2. далматинска кренула ка Колашину. Са собом је повела део тешких рањеника из дивизијске болнице. Из 1. шумадијске бригаде тада су у корпусну болницу отишли пет тешких рањеника: Стојан Граовац, Мица и Иванка Ђурић, Стеван Ива-новић (Стева Здравље) и Срета Маџаревић (Мића Ужичанин).

ОД ЛИМА ДО ПОНИКАВА

После одласка 2. далматинске бригаде извршена су мања померања да би се добио повољнији распоред бригада: 1. шумадијска је посела рејон Сочице и затво-рила правце: Метаљка—Подблаће—Сочице, Воскови-на—Г. Стројловићи—Сочице, и правце који од пута Пљевља—Бољанићи изводе у рејон размештаја диви-зије,³⁷⁸ 2. пролетерска је посела рејон: Црнуговићи—Врело—Брижићи. Штаб дивизије пребацио се у Пе-незиће.

Наредна три дана, 28—30. јануара, бригаде су оста-ле у тим рејонима. Према операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије, тада се у бригадама појавило више случајева обољења грипа и назеба. За велико

Архив ВИИ, К-732, док. 12-1/1.

чудо, иако је и у рејонима размештаја, као и у селима кроз која су пре тога бригаде прошле, владала епидемија пегавог тифуса, у јединицама није било ни појединачних таквих обољења иако су борци долазили у додир с болесницима, па чак и спавали у кућама, заједно са оболелим мештанима. Бригаде су одмах по повратку предузеле мере за побољшање личне и опште хигијене, борци су се чешће купали и парили одећу, а предузимане су и друге мере. Све је то помогло да се очува њихово здравље, а тиме и борбена готовост јединица.

Бригаде су се 31. јануара пребациле у нове рејоне: 2. пролетерска у рејон Ритошићи—Заглавица, 1. шумадијска у рејон Заостра, а штаб дивизије у Ритошиће.

Из Заостра 1. шумадијска је истурила 1. чету 1. батаљона на један превој изнад пута Пљевља—Бољанићи, ради обезбеђења. Чета је на одређени положај поставила заседу, а остале правце, који су изводили од пута Пљевља—Бољанићи, контролисала је и затварала са више патрола.

И ови рејони били су неподесни за дуже задржавање. Налазили су се близу комуникације Пљевља—Бољанићи—Чајнице, којом су се кретале јаке непријатељске снаге; из њих се тешко могла успоставити веза са 5. крајишком дивизијом, из које је требало да у 2. пролетерску дивизију дођу 1. јужноморавска бригада, Пролетерски батаљон 2. пролетерске и борци 1. шумадијске бригаде, који су се 4. децембра пробили до Крајишника. Западно од пута Чајнице—Пљевља—Ђурђевића Тара терен је био тешко проходан и без важнијих комуникација, па тада није био изложен непријатељском удару, али је врло сиромашан да би дуже време могао хранити јединице. Зато је штаб дивизије, кад је преко радио-станице „Слободна Југославија" сазнао да је 5. крајишка дивизија ослободила Фочу, Горажде и Чашиче, одлучио да дивизију пребаци у рејон Мељак—Попов До.

По наређењу штаба дивизије, бригаде су почеле покрет 1. фебруара, у 15 часова. Пошто су се пребациле преко пута Пљевља—Чајнице, 2. пролетерска је

посела рејон Горње Лиснице, 1. шумадијска рејон Горње и Доње Орље, а штаб дивизије се задржао у Ноктима.

За време пребацивања није било сукоба са непријатељем. Бригаде су поставиле јака обезбеђења, нарочито према Пљевљима.

Непријатељ је брзо открио нови размештај дивизије. Оцењујући да она из тог рејона непосредно угрожава Пљевља и комуникацију Пљевља—Чајнице, одмах је јачим снагама извео три испада из Пљеваља — у правцу Бољанића, са око 300 четника; ка Мељаку, са око 400 Немаца и четника; и у правцу Хоћевина—Кокмуже—Потпећ.

На правцу Бољанићи четници су 2. фебруара напали 2. пролетерску бригаду у рејону Горње Лиснице. Њен 3. и 4. батаљон дочекали су их и одбили. У противнападу су заузели положај Рудине—Стубо—Доње и Горње Крће. Четници су се у нeredу повукли, једни у планину Градину, а други ка Пљевљима. Убијено је 12, а рањен је 1 и заробљен 1 четник. Заплењена су 2 лака бацача, 1 тешки митраљез, 5.000 метака и 5 коња.³⁷⁹ Штаб дивизије, болница и интендантура пребацили су се преко Ћехотине и разместили у рејон Врба—Попов До. У току ноћи, 2/3. фебруара, и 2. пролетерска бригада се пребацила преко р. Ћехотине, у рејон Церовци—Попов До—Лехово брдо.

На остала два правца непријатељске групе водиле су борбу са 4. санџачком бригадом.^{3**0}

Из рејона Го^ње и Доње Орље 1. шумадијска бригада пребацила се у рејон Мељака, где је имала неколико мањих сукоба са четницима. За време боравка у Мељаку, борци су се поново чешће купали, парили и чистили одећу, а проведене су и друге хигијенско-епидемиолошке мере, које су битно допринеле очувању здравља бораца и борбене готовости бригаде.

Једна немачка јединица заноћила је 2/3. фебруара у Трновицама, па је штаб дивизије одлучио да је сутрадан нападне, али се она пре тога повукла у Пљевља.

³⁷⁹ Према операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије, 2. пролетерску бригаду нападо је око 300 четника и 400 Немаца.
³⁸⁰ Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 125.

Бригаде су остале у својим рејонима, а штаб дивизије се преместио у Врбу.

Врховни штаб је у то време координирао дејства 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије, па је 2. пролетерској наредио да се пребаци северно од пута Пљевља—Бољанићи, у рејон Побраћа, и ухвати везу са 5. крајишком дивизијом.³⁸¹ Штаб дивизије издао је одговарајуће наређење бригаама.

Покрет бригада у нове рејоне почео је 4. фебруара, око 11 часова. У претходници се кретала 2. пролетерска бригада, а у заштитници 1. шумадијска. У рејону Бољанића, на претходницу су припуцали четници и ранили једног борца.

Друга пролетерска бригада је посела рејон Побраћа—Скендеровина—Осоје—Жидовићи—Ђаковићи—•Присоје, и затворила правце који из Плеваља и долине Поблачнице изводе у рејон размештаја; требало је да одатле успостави везу са 5. крајишком дивизијом. Прва шумадијска посела је засеоке Крећи и Бабино Брдо да би из њих онемогућила продор непријатеља из Заборка и Металке на просторију коју је посела дивизија. Штаб дивизије сместио се у Декарима.³⁸²

Извиђањем 4. фебруара, добијени су подаци да су јаче непријатељске снаге прикупљене у Пљевљима и Пријепољу, с намером да наставе покрет за источну Босну.

Бригаде су 5. фебруара у истим рејонима. Од 5. дивизије дошло је обавештење да су Немци поново заузели Горажде. Због неповољног положаја, који је том променом настао, 2. пролетерској дивизији је наређено да се поново пребаци преко пута Пљевља—Чајнице, у рејон Потковач—Страхов До, да усмери

³⁸¹ Милутин Морача, тада командант 5. дивизије, пише у „Ратном дневнику“ (део 25—30. јануар 1944): „По наређењу Врховног штаба привремено узимамо команду над 2. пролетерском дивизијом“.

³⁸² Подаци о покрету узети су из операцијског дневника 2. пролетерске дивизије. Јово Вукотић у књизи „Друга пролетерска дивизија“ пише да, због измењене ситуације и пада Горажда у руке Немаца, покрет у рејон Побраћа није вршен (стр. 338).

извиђачко-обавештајну делатност у правцу Пљеваља, Чајнича и Рудог, и да успостави везу са 5. дивизијом.³⁸³

Бригаде су се у нови рејон размештања пребациле 6. фебруара: 2. пролетерска у рејон Страхов До—Потковач, а 1. шумадијска у рејон Ђуровићи—Горњи и Доњи Дубац. Штаб дивизије сместио се у Брекињу. У току дана падао је снег. Дубоки снег, вејавица и хладноћа учинили су марш доста напорним. Неколицини бораца су промрзле уши. Извиђањем су прикупљена обавештења да су Немци и четници из Пљеваља поново упали у рејоне Брвенице, Трновице и Мељака, али даље нису ишли.

Једна патрола 1. шумадијске бригаде заробила је 7. фебруара четничког курира. Добровољно је остао у бригади као борац. Немци су појачали гарнизон Пљевља на око 1.500, а Пријепоље на око 700 војника. Осим њих, у тим гарнизонима и у околним местима налазиле су се јаке снаге муслиманске милиције и четника.

Према операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије, 7. фебруара вратили су се борци 2. пролетерске бригаде, који су, након пробоја из Пријепоља, остали у 5. дивизији као Пролетерски батаљон.³⁸⁴

У Поникве је 8. фебоуара стигла и 1. јужноморавска бригада³⁸⁵ и ушла у састав 2. пролетерске ди-

³⁸³ Архив ВИИ, К-732, док. бр. 15-2/1.

³⁸⁴ Милутин Морача у „Ратном дневнику“ пише за 7. фебруар 1944: „Послали смо у састав 2. пролетерске дивизије 1. јужноморавску бригаду и 125 бораца из батаљона 2. пролетерске бригаде који су се 5. децембра повукли из Пријепоља у састав наше дивизије“ (стр. 182).

³⁸⁵ Наредбу о формирању 1. јужноморавске бригаде донео је Главни штаб Србије, 10. октобра 1943, а формирање је извршено сутрадан, у Ображди (Јабланица) у присуству секретара Покрајинског комитета Благоја Нешковића. У њу је ушло око 570 бораца 1. јужноморавског одреда, подељених у три батаљона. У рејонима Куршумлије, Рујковца, Жупе и Расине бригада је Бугарима и четницима нанела велике губитке.

По одлуци Врховног штаба 22. новембра 1943, кренула је преко Шумадије у Босну. Уз пут је разбила четнике у Милутовцу, Доњој Шаторњи, Трешњевици, Даросави и код Дивчибара, а 11. децембра до 12 часова пребацила се сплавовима преко Дрине, код Старог Брода, северно од Вишеграда. Од

визије. Она се од 1. до 5. фебруара налазила у селима око Фоче, где се одмарала. Са њом и Пролетерским батаљоном вратило се десетак бораца 1. шумадијске бригаде. Према сећању Радојице Ивановића, истог дана када се група бооаца вратила у састав бригаде, у 1. чету 1. батаљона дошао је заменик политичког комесара бригаде и, у разговору са борцима, рекао: „Ето, другови, из штаба бригаде и 3. батаљона вратило се свега нас десет”.

Иначе, докумената или записа о судбини бораца 3. батаљона и штаба 1. шумадијске бригаде који су се преко Златара пробили у правцу 5. крајишке дивизије — нема. Према сећањима преживелих бораца и из каснијих догађаја, може се закључити да је неколико бораца остало у јединицама 3. корпуса, шест бораца се пробило у Шумадију, а неколико их се вратило у бригаду са Јужноморавском бригадом и Пролетерским батаљоном.³⁸⁶

ТРЕЋА СРПСКА БРИГАДА

Прва шумадијска бригада одмарала се у селима Ђлтовићи, Горњи и Доњи Дубац. Последња два дана имала је мање сукобе са четницима. Из тог рејона

преласка Дрине до 7. фебруара 1944, тј. за цело време лимско-дринске операције, дејствовала је у саставу 5. крајишке дивизије. Учествовала је у борбама на Деветаку, код Хан-Пијеска и у нападу на Тузлу.

³⁸⁶ Према до сада прикупљеним подацима о тој се групи зна следеће:

Погинуо је Живорад Теофиловић, а од рана умро Милош Дудић.

У јединице 3. корпуса остали су Павле Павковић, Живорад и Живка Ранковић и Миланка Карашевић — Зора Шубара. У Мачвански НОП одред ступио је Богдан Ризнић, а претпоставља се да је то могао учинити и Италијан Марио.

Вратили су се у Шумадију: Живан Јанковић Никола, Драгољуб Митровић, Драгољуб Симић Мићко, Милосав Митровић, Александар Јовановић и Милорад Милосављевић. У бригаду су се вратили: Слободан Крстић, Радомир Раковић, Олга Марковић, Етелка Лазар, Слободан Андрејевић Бога, Милорад Радосављевић, Слободан Опачић Дуда, Милорад Станковић Спира, Драган Стевановић Зука и Драгољуб Јоцић Кум.

пребацила се 9. фебруара у Поникве, јужно од Чајнича, где је нашла 1. јужноморавску бригаду.

Са преживелим борцима 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде, ту је било и неколико чланова Покрајинског комитета и Главног штаба Србије, који су се пре почетка лимско-дринске операције пробали из Србије на слободну територију Санцака и источне Босне.

Секретар Покрајинског комитета, Благоје Нешковић Михаило, пребацио се из јужне Србије у источну Босну са 1. јужноморавском бригадом. Преко штабова 5. крајишке дивизије и 3. корпуса ступио је у везу са Врховним штабом и ЦК КПЈ, а 8. фебруара 1944. дошао је у штаб 2. пролетерске дивизије. Остали чланови Покрајинског комитета — Мома Марковић, уједно политички комесар Главног штаба Србије, Срба Јосиповић и Љубинка Милосављевић, и члан Главног штаба Света Поповић пробали су се на слободну територију са 1. шумадијском бригадом.

Они су се 5. децембра пребацили до Глибаћа са штабом 2. корпуса, а одатле су се стално кретали са штабом 2. пролетерске дивизије и са њим стигли у рејон Чајнича.

Прва јужноморавска бригада стигла је на слободну територију у источну Босну, 12 дана после доласка 1. шумадијске бригаде у Санцак, у јеку лимско-дринске операције, и прикључила се 5. крајишкој дивизији код Вишеграда. Учествовала је у тешким борбама дивизије на Деветак у и свим њеним каснијим борбама у источној Босни. У њима је претрпела тешке губитке. Изгубила је око 270 бораца. После завршетка лимско-дринске операције прикупила се, одмарала и организационо учвршћивала у селима око Фоче. У састав 2. пролетерске дивизије упућена је 7. фебруара 1944.

Тако су се преживели борци и руководиоци 1. шумадијске — њих око 130, и 1. јужноморавске бригаде, — око 300, који су се крајем новембра и почетком децембра 1943. пробали из Србије на слободну територију Санцака и источне Босне, нашли заједно, у рејону Чајнича.

Ради учешћа у даљим борбама, нужно се наметала потреба реорганизације и преоружања ових јединица.

Чланови Покрајинског комитета и Главног штаба Србије, заједно са штабом 2. пролетерске дивизије, договорили су се да се од преживелих бораца ове бригаде, 1. шумадијске и 1. јужноморавске, формира једна — 3. српска бригада. О томе у операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије за 8. фебруар 1944. пише:

„У споразуму са ГШ Србије (и ПК) одлучено је да се споје Шумадијска и Моравска бригада у III српску НОУ бригаду и да се у том смислу пошаље предлог ВШ и тражи потврда наше одлуке... Написана је наредба о спајању. Спајање да се изврши 9. т.м....”

У том операцијском дневнику, за 9. фебруар 1944, записано је и ово:

„Шумадијска бригада извршила покрет у с. Поникве, где је извршено спајање исте са Моравском бригадом”.³⁸⁷

Сутрадан, 10. фебруара, у дневнику је записано:

„Трећа српска бригада остала је на просторији с. Поникве”.³⁸⁸

³⁸⁷ У Војној енциклопедији, I изд., том 4, стр. 295, пише да је 3. српска бригада формирана 10. фебруара 1944.

³⁸⁸ Јово Вукотић у књизи: „Друга пролетерска дивизија”, стр. 338, пише:

„После одласка на ову територију и хватања везе с 5. крајишком дивизијом, у састав 2. дивизије ушла је и 1. јужноморавска бригада. Главни штаб и Покрајински комитет КПЈ за Србију донели су 8. фебруара 1944. године одлуку да се од 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде, које су у дотадашњим борбама претрпеле осетне губитке, формира 3. српска бригада и да уђе у састав 2. пролетерске дивизије. Пошто је ову одлуку потврдио и Врховни штаб, бригада је формирана на свечан начин 10. фебруара 1944. године у с. Пониквама код Чајничка”.

Трећа српска бригада је ушла у састав 2. пролетерске дивизије. Од марта до маја 1944. она у саставу ударне групе покушава да се преко Ибра, а затим преко Маљена, пробије у Србију. Од маја до августа 1944, води борбе око Андријевице и Берана (Иванграда). Из Црне Горе креће 28. јула, преко Рбра, Копаноника и Топлице, продире до Чачка, где се задржава до краја године. Првих дана јануара 1945. пребацује се у ослобођени Београд, одакле 21. јануара иде на Сремски

Тако је од две бригаде, које су формиране у Србији октобра 1943, после тешких борби и великих губитака које су за кратко време обе претрпеле, формирана 3. српска бригада, која је ушла у састав 2. пролетерске дивизије.

Командни састав 3. српске био је састављен од старешина обе бригаде. На дан формирања изгледао је овако: командант бригаде Радивоје Јовановић Брадоња, политички комесар Сава Радојичић Феђа, заменик команданта Никола ЈБубичић, заменик политичког комесара Мирко Милојковић, начелник штаба Милош Манојловић.

Команданти 1, 2. и 3. батаљона били су Митар Радовановић, Михаило Гавриловић Миша и Реља Полић Санцаклија, а политички комесари Милан Матијасевић Ђира, Димитрије Тодоровић и Радојко Илић (Мали Баја).

На дан формирања 3. српска бригада имала је три батаљона, приштапске и позадинске јединице. Из 1. шумадијске бригаде у њу је ушло око 130 бораца, из 1. јужноморавске бригаде око 300, укупно око 430 бораца.

ЈОШ НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О 1. ШУМАДИЈСКОЈ БРИГАДИ

Од формирања 1. батаљона НОВ Србије, 28. јуна 1943, до спајања 1. шумадијске и 1. јужноморавске у 3. српску бригаду, 9. фебруара 1944, батаљон и бригада прешли су за 7 месеци и десет дана, око 3.000 км, водили око 35 већих и исто толико мањих борби.

фронт, у рејон Бапска Новак. Почетком фебруара пребачена је у долину Дрине. Ту, око Ковиљаче и Зворника, води тешке борбе са Немцима, форсира Дрину, заузима Босански Шамац и гони разбијеног непријатеља. Од 15. априла учествује у чишћењу источне Босне од остатака четничких банди. Бригада је у мају, пребачена у Кнић, где чисти Котленик од остатака четничких банди. Завршетак рата, 15. мај 1945, дочекала је у ретону Ушћа и Копаоника.

Трећа српска бригада одликована је *Орденом народног хероја*.

У борбама које је водила погинуло је око 240 њених бораца, а до завршетка рата још око 35, који су били у другим јединицама. Од око 370 бораца, колико их је ушло у Пријепоље, у строју, на дан формирања 3. српске бригаде, било је свега око 130 бораца.

Застава јединице која наставља традиције 1. шумадијске бригаде

ЗА ОСВЕДОЧЕНУ ХРАБРОСТ, 11 БОРАЦА 1. ШУМАДИЈСКЕ БРИГАДЕ ОДЛИКОВАНО ЈЕ *ОРДЕНОМ НАРОДНОГ ХЕРОЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ*: РАДИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ БРАДОЊА, СВЕТОЗАР ПОПОВИЋ. (МИЛИЋ ШПАНАЦ), МИЛОШ ДУДИЋ СУВОБОРАЦ, ИВАН СТЕФАНОВИЋ СРБА, ТОМА БРЕУЉ ВУЈА, РАДЕНКО МАНДИЋ ЈАНКО, ЂОРЂЕ НЕШИЋ. ЂОЛЕ, ВОЈИСЛАВ МАНОЈЛОВИЋ, МОМЧИЛО ПОПОВИЋ, МИЛОСАВ ВЛАЈИЋ и МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ ТРУЛЕЖ.

Заставу бригаде красе и три висока одликовања: *Орден партизанске звезде са златним венг^ем, Орден заслуга за народ са златним венцем, и Орден народног ослобођења.*

Њене традиције чува и наставља јединица гарнизона Краљево.